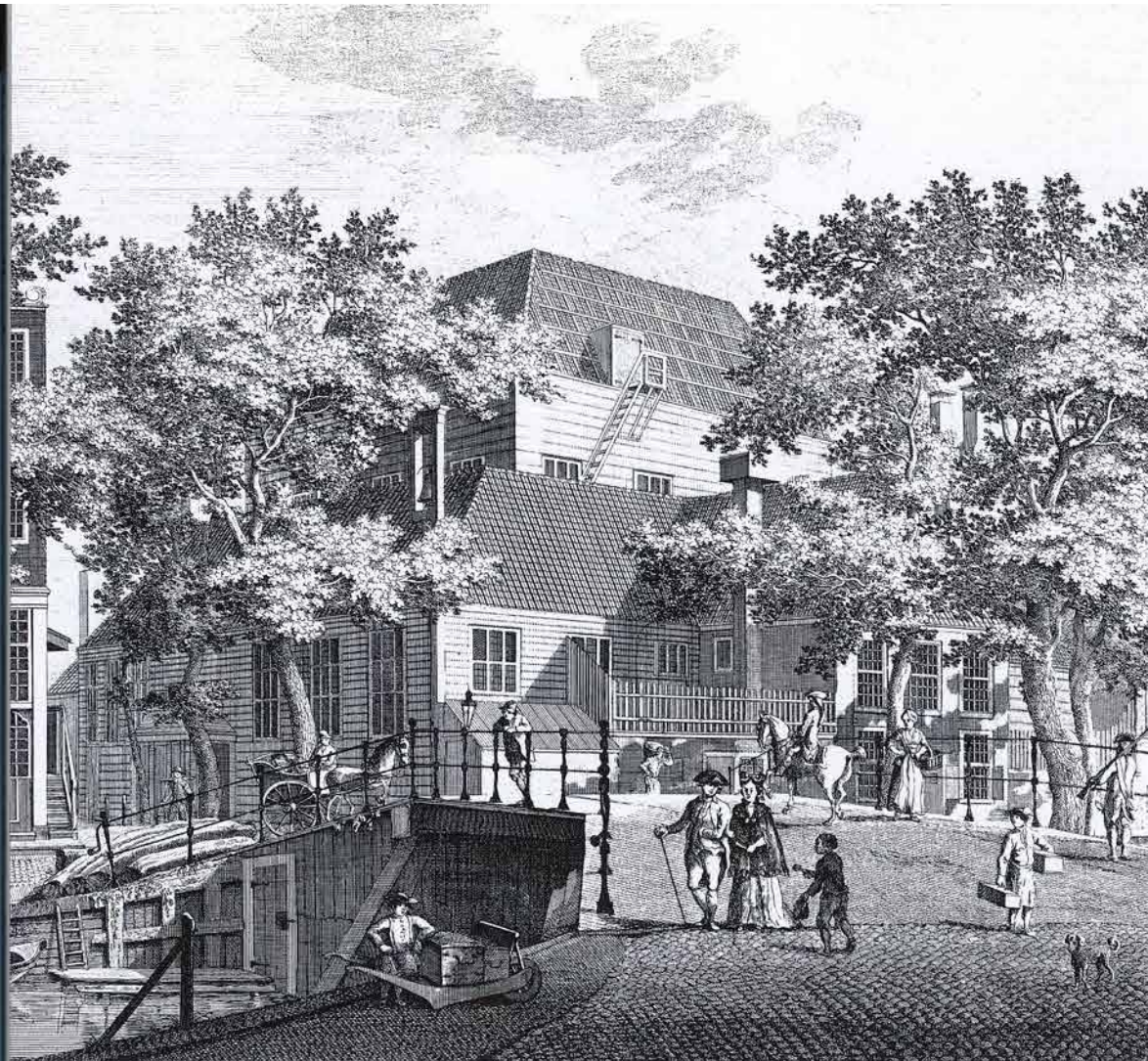

Vereniging Vrienden van

STADSHERSTEL

Amsterdam N.V.

De Amstelkerk

Voorwoord

In 1956 werd de N.V. Amsterdamse Maatschappij tot Stadsherstel opgericht. Daarom wordt in 2006 het 50-jarige bestaan gevierd van onze maatschappij, die ondertussen Stadsherstel Amsterdam N.V. heet. De Vereniging Vrienden van Stadsherstel werd 25 jaar later opgericht en ook voor de vereniging is 2006 dus een jubileumjaar. Beide jubilea worden gevierd met een groot aantal activiteiten en festiviteiten.

De eerste weerslag van het feestjaar is dit boekje. Het is een gewijzigde herdruk van de publicatie uit 1990, *De Amstelkerk. Anno 1670*, die verscheen ter gelegenheid van de restauratie van de Amstelkerk. Geregeld informeren mensen of het boekje nog te koop is, maar sinds enkele jaren zijn wij door de voorraad heen. Het leek Stadsherstel daarom een goed idee het jubileumjaar te openen met deze heruitgave. Een belangrijke overweging hierbij was dat op deze manier ook de vele Vrienden die er de afgelopen 15 jaar bijgekomen zijn, kennis kunnen nemen van de geschiedenis van het bijzondere gebouw waarin Stadsherstel kantoor houdt.

In retrospectief blijkt dat de restauratie van de Amstelkerk de eerste vingeroefening voor Stadsherstel was in een tak van monumentenzorg, die thans de grootste opgave van de maatschappij is: het restaureren van grote gebouwen. Hoewel woonhuisrestauraties natuurlijk zeer belangrijk blijven, is de belangrijkste en ook moeilijkste uitdaging in deze jaren het vinden van een nieuw gebruik voor monumentale historische gebouwen die hun functie verloren hebben - zoals kerken en industriële monumenten - uiteraard met behoud van hun karakteristiek.

Mijn voorganger, de heer drs. J.M. Hengeveld - aan wie het in hoge mate te danken is dat de plannen voor de Amstelkerk werden uitgevoerd - schreef in 1990 in het voorwoord van de eerste druk van dit boekje: "Wij prijzen ons gelukkig met deze restauratie in staat te zijn geweest de Amstelkerk voor de toekomst te behouden en wederom een nuttige functie te geven."

Dat dit geen loze woorden waren, blijkt uit het feit dat het kantoor van Stadsherstel 15 jaar later nog steeds naar volle

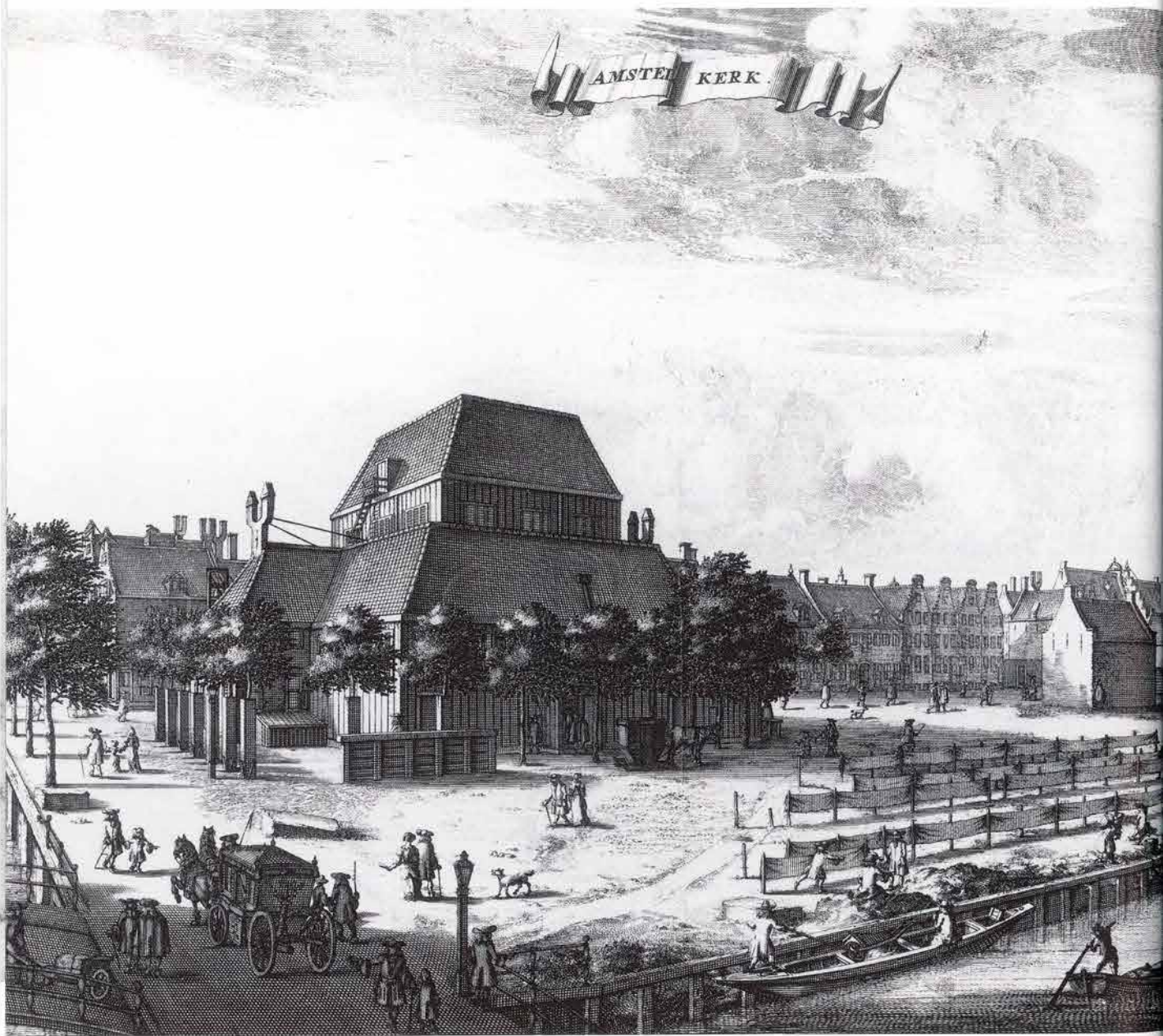
tevredenheid functioneert. Na slechts enkele kleine aanpassingen is de Amstelkerk nog steeds geschikt om de fors gegroeide organisatie te huisvesten en functioneert zij nog altijd, zoals dat 15 jaar geleden was bedoeld. Jammer is alleen, dat sinds het begin van 2005 de Hervormde Gemeente niet meer op zondagochtend van de kerk gebruik maakt. De Amstelkerkgemeente was te klein geworden.

Net als hun voorgangers prijzen de huidige medewerkers van Stadsherstel zich gelukkig. Zij hopen vanuit deze prachtige kerk nog vele andere monumentale gebouwen "voor de toekomst te behouden en wederom een nuttige functie te geven".

mr. W.M.N. Eggenkamp
directeur Stadsherstel Amsterdam N.V.

Voor de indeling van het gebied dat met de stadsuitleg van 1658 binnen de muren kwam te liggen, zijn verschillende plannen gemaakt. Op de 27e augustus 1660 benoemde de Vroedschap een commissie die daaruit een keuze moest maken. Op 30 januari 1662 werd het ontwerp van de stadsarchitect, Daniël Stalpaert, geselecteerd. Het bijzondere van zijn plan was een doorgaande wegverbinding die parallel zou lopen tussen de Keizers- en Prinsengracht. Aan deze straat zouden op min of meer gelijke afstand van elkaar een viertal pleinen komen. Deze waren bestemd om kerken op te bouwen. Omdat deze straat de vier geplande kerken met elkaar verbond, werd zij de Kerkstraat genoemd. De Amstelkerk op het Amstelveld behoorde tot dit oorspronkelijke kerkenplan. In de *Beschrijvinge van Amsterdam* door Tobias van Domselaer, uitgegeven in 1665³ wordt het tracé van de Kerkstraat uitgebreid behandeld.

“Aan 't eynde van d'oude Prinse- en Keyzers-gracht, tegen de Leydtze-gracht aan, daar het Scherm-school gestaan heeft, is een pleyn verordent, om een Kerk te bouwen. Tegen over dit Pleyn, komt een straat, tussen de nieuwe Keyzers- en Prinse-gracht in gelegen, en met de zelve, ten eynden toe, een strekking houdende, de Kerk-straat genaamt, om dat men alle de vier nieuwe verordende Kerken, door deze straat begaan kan, aan de welke zy, in deze nieuwe Stadt komen te staan, gelijk de tweede, aan d'oost-zijde van de genoemde Reguliers-gracht verordent is.”

Houten model van de kerk van Nicolaes I
in de Oude Kerk. (Stad)

² Met dank aan ing. Bert van Sas voor het beschikbaar stellen van zijn scriptie.

³ Van Domselaer, *Beschrijvinge van Amsterdam*, derde boek, pp. 280-282

De derde kerk zou komen op het Weesperveld, begrensd door de Weesper- en Kerkstraat, Muider- en Prinsengracht. De Kerkstraat eindigde op Wittenburg, waar ruimte voor een vierde kerk werd vrijgehouden. Van deze grootscheepse plannen tot kerkbouw is echter weinig uitgevoerd. De nieuwe uitleg werd namelijk minder snel volgebouwd dan men had verwacht, waardoor er minder mensen en dus minder kerkgangers waren. De vierde kerk, de Oosterkerk op Wittenburg, is in feite de enige die gerealiseerd is.

Ontwerp van Nicolaes Listingh voor de koepelkerk op de Botermarkt, het huidige Rembrandtplein, 1697. (Gemeentearchief Amsterdam)

Het kerkontwerp van Nicolaes Listingh

De kerkmeester van de Oude Kerk, de advocaat Nicolaes Listingh, kwam aan het eind van de 17e eeuw in de belangstelling door zijn ontwerp voor een steenen koepelkerk voor de Botermarkt, het tegenwoordige Rembrandtplein. Zijn plan werd in 1697 gepubliceerd, toen de heren Huydecoper, Hinloopen, Six en Valckenier thesauriers waren. De wapens van deze heren staan op één der gepubliceerde ontwerpen als een opdracht aan hen, daar zij de financiën voor de eventuele verwezenlijking van dit plan moesten vrijmaken. Er bestaan meerdere gravures van Listinghs ontwerp en het houten model daarvan is thans nog te bezichtigen in de Oude Kerk. Het plan van Nicolaes Listingh week geheel af van

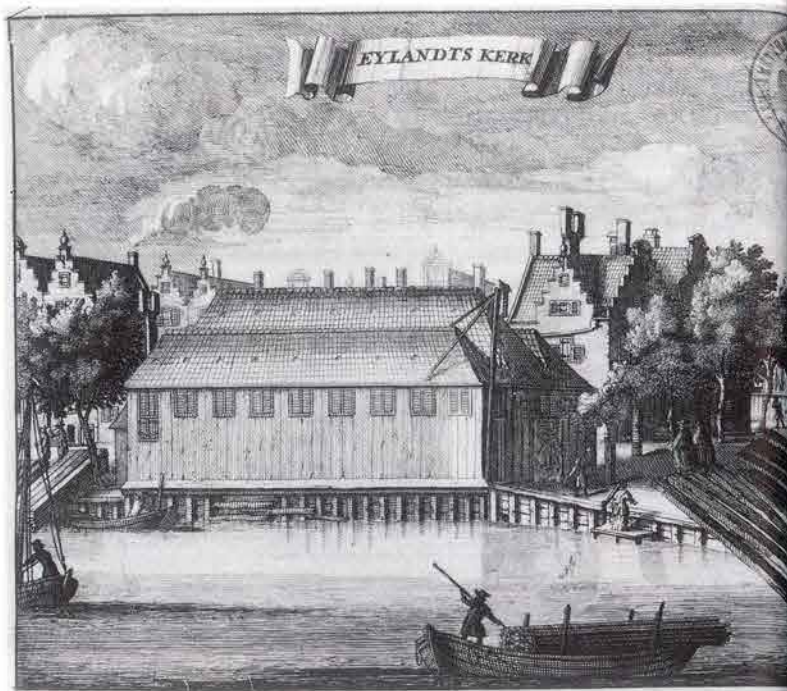
de oorspronkelijke door Stalpaert ontworpen kerken langs de Kerkstraat. Listingh heeft ons geen motivatie voor zijn kerkplan overgeleverd. Was deze kerk bedoeld als een vervanging van de houten Amstelkerk, of stond zijn ontwerp geheel op zichzelf? De uitvoering van deze barokkerk zou in ieder geval een bedreiging voor de Amstelkerk zijn geweest. Kennelijk was er geen medewerking van de kerkmeesters van deze kerk. Dit verklaart de weerzin van Laurens Bake, kerkmeester van de Amstelkerk van 1681 tot 1702. Deze getuigt in enkele gedichten zijn afkeer van het werk van Listingh. Zo dicht hij in zijn 'Toegift op Listings kerk-model':

*"Zesduizend Gulden ruym verpast,
verknust, verbouwt,
Dat Amstels Thresory noch bitter smart
en rouwt,
O ongeschikt, onnut, en al te kost'lyk
hout."*⁴

Mogelijk hechtte Bake erg aan zijn schuurkerk en keurde hij daarom het ontwerp af. Het ging uiteindelijk niet door. Of dit nu om financiële, artistieke of politieke redenen was, is ons niet overgeleverd.

⁴ *Nederduitse en Latynse Keurdigten*, p. 554-555

*De houten
Eilandskerk die in
1736 vervangen werd
door een stenen
gebouw.
Gravure uit
C. Commelin,
Beschrijvinge van
Amsterdam, 1693.
(Gemeentearchief
Amsterdam)*

Vergelijking met de Eilandskerk

De Amstelkerk is gebouwd op een regelmatig vierkant grondplan. De rechthoekige ruimte heeft een verhoogd midden-gedeelte dat van de lagere beuken rondom is gescheiden door twaalf in een vierkant gezette stijlen. Voor de belichting van de kerkruimte is gebruik gemaakt van vensters die aan alle vier de zijden in de verhoging zijn aangebracht en van zijramen in de buitenwanden. De voor een kerk primitieve constructie van houten stijlen en korbelen zal er wel de reden van zijn geweest dat we nogal eens de term 'predikschuur' tegenkomen als er over de Amstelkerk wordt geschreven. De kerk moet een ruime indruk hebben gegeven en volgens de berichten had zij

een goede akoestiek. De tien jaar eerder gebouwde houten Eilandskerk verschilde zeer van de Amstelkerk. Jan Wagenaar beschrijft het gebouw als volgt: "De Eilands-Loots was van eene langwerpige gedaante en hadt drie daken, van welken het middelste boven de twee uitersten uitstak."⁵ In de zijwanden bevonden zich kleine dubbele ramen. Er is hier dus sprake van drie beuken in lengterichting naast elkaar, zonder een centraal accent. De ruimte op het eiland had aanleiding gegeven tot een andere oplossing dan op het Amstelveld. Hoewel de houtconstructie bij beide kerken aan een schuur doet denken, heeft de Amstelkerk een model dat royaler aandoet. In wezen is

er overeenkomst met een centraal een voornaam kerktype. Een beeld voorbeeld daarvan in ons land is de Marekerk te Leiden (1639-1649). In 1734 en 1736 werd de Eilandskerk vervangen door een stenen gebouw, eens langwerpig en met drie beuken maar nu onder één dak dat gedragen werd door zandstenen pilaren met Dorische kapitelen. Toen de Amstelkerk later haar schuurkarakter kwijtte was dit niet door nieuwbouw maar door een verbouwing.

⁵ Wagenaar, *Amsterdam in zyne opkoms*, p. 137

Enkele kerken van Daniël Stalpaert

Stalpaert werd in 1648 stadsarchitect van Amsterdam. Vanaf dat jaar tot 1657 leidde hij de bouw van het door Jacob van Campen ontworpen stadhuis. Van 1663 tot 1665 werd naar zijn ontwerp de Hervormde Kerk te Oudshoorn neergezet. Deze heeft een vierkante plattegrond, net als de Amstelkerk, maar de opbouw is die van een gelijkarmig, zogenaamd Grieks kruis. Zo'n kruisvormig plattegrond is in 1620 in Amsterdam al toegepast bij de Noorderkerk. Ook de

Nieuwe Kerk te Haarlem - in 1645-1649 gebouwd naar ontwerp van Jacob van Campen - heeft een vierkant grondvlak met daarbinnen een Grieks kruis. De plaats van de preekstoel is hier identiek aan die in de Amstelkerk: aan de rand van de middenruimte tussen twee kolommen. Het is niet met zekerheid te zeggen of Stalpaert zijn idee voor de opstelling van de preekstoel ontleend heeft aan Van Campen. Een dergelijke opstelling vinden we ook in de Ooster-

kerk te Amsterdam, een kerk waarvoor Stalpaert het ontwerp gemaakt heeft. Behalve de plaatsing van de preekstoel is er nog een aantal overeenkomsten tussen de Oosterkerk en de Amstelkerk. Beide hebben een vierkante plattegrond met gelijke afmetingen en beide hebben een hoge vierkante lichtbeuk. Een belangrijk verschil is echter dat de Amstelkerk ook vierkant is opgebouwd en de Oosterkerk als een Grieks kruis.

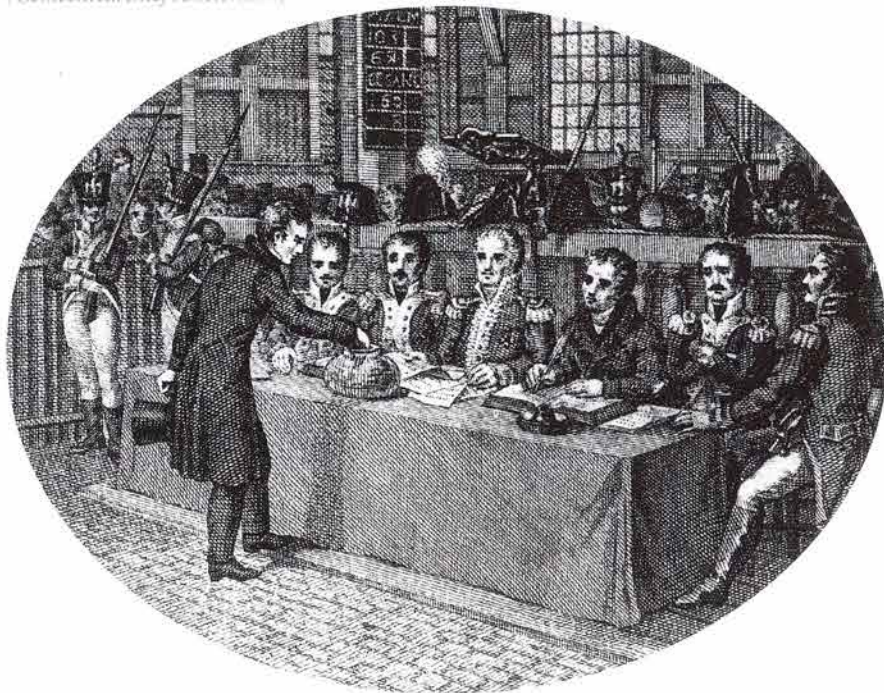
*Het interieur van de
Amstelkerk omstreeks
1820. Tekening door
Gerrit Lamberts.
(Gemeentearchief
Amsterdam)*

Hoewel het interieur van de Amstelkerk in de 19e eeuw een grote gedaanteverandering heeft ondergaan, kunnen we ons toch goed voorstellen hoe het er uitzag bij de ingebruikneming van de kerk in 1670. De tekening die Gerrit Lamberts (1776-1850) omstreeks 1820 van het interieur maakte, geeft duidelijk weer hoe de kerk er van 1670 tot 1840 heeft uitgezien. De tekening komt heel goed overeen met een beschrijving van de kerk uit dezelfde tijd: "Zij was niet meer dan eene houten loods, bevloerd met klinkers, in het zand gelegd, en wier kap door ruw bewerkte stijlen met derzelver gebindten en karbeelen, alles van ongewerd eikenhout, gedragen werd."⁶ Het hier beschreven interieur van de kerk is

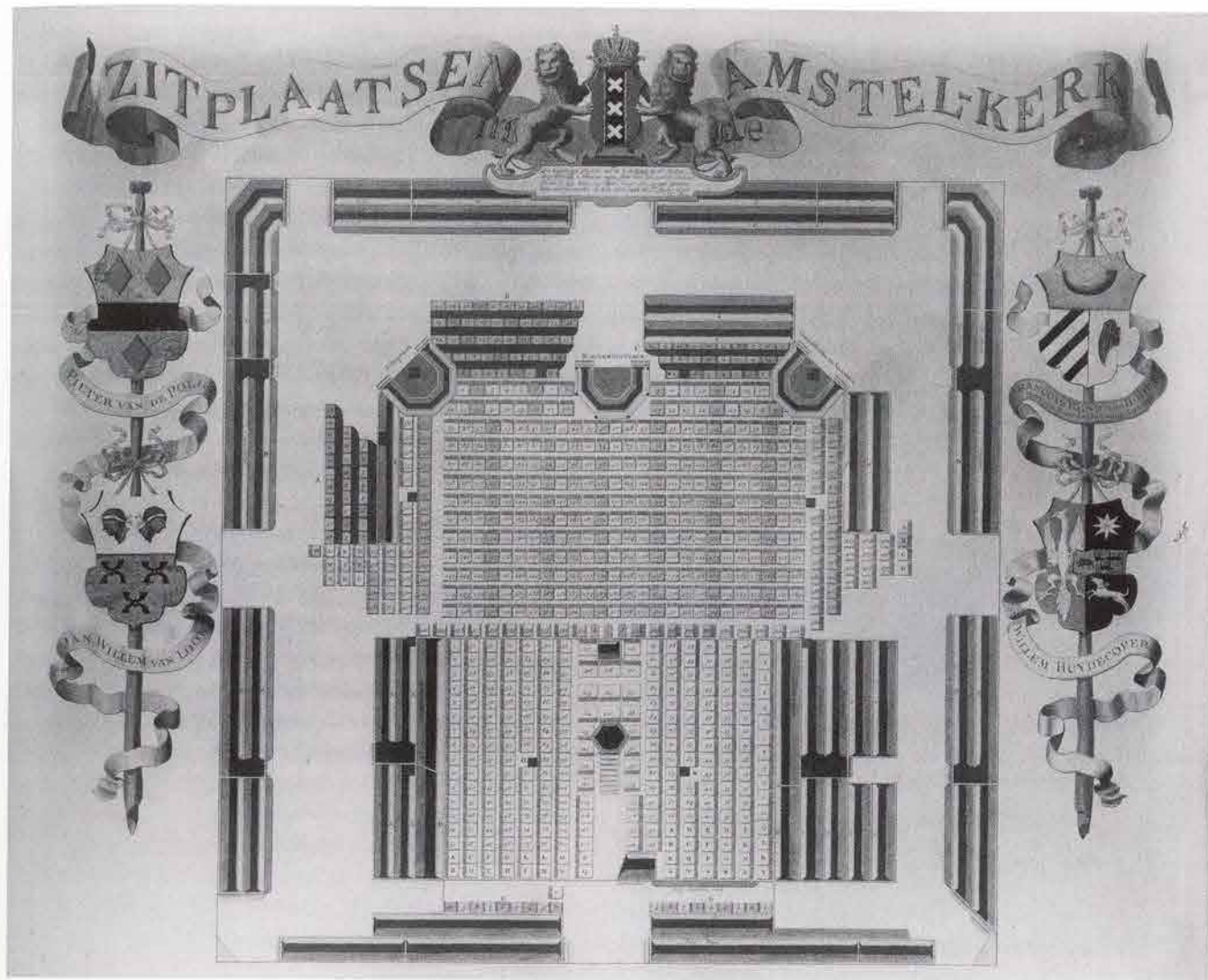
ook goed zichtbaar op een gravure van H.P. Oosterhuis uit 1811, waarop loting van dienstplichtigen staat te beeld.

De tekening van Lamberts toont een deel van het kerkmeubilair. Rechts is een preekstoel te zien die, zoals in de meeste protestantse kerken gewoon is, een eenzijdig plaats inneemt, omdat vanaf deze plaats het Woord verkondigd wordt. De preekstoel stond aan de kant van de Kerkstraat. Zoals gebruikelijk bij de Hervormde Kerk van die dagen stond de preekstoel in een rechthoekige, open de ruimte, de zogenaamde doopthuis. In Amsterdam was de benaming 'doopthuis' gebruikelijk. Op de tekening is te zien dat het hek voor de preekstoel bij de gehele breedte van de middenruimte beslaat. Aan de achterzijde liep het doophuis door tot voorbij het midden van de omloop. De tekening laat ook het hek van het doophuis een open ruimte zien, met in het verlengde de ingang van de kerk aan de Reguliersgracht. Lamberts maakte de tekening dus gezeten aan de kant van het Akerenveld. Andere toegangen tot de kerk bevonden zich aan de kant van de Kerkstraat - achter de preekstoel - en aan de burgemeestersbank, aan de kant van de Prinsengracht. Aan weerszijde van de burgemeestersbank bevonden zich extra deuren.

De Amstelkerk in 1811. De kerk werd toen gebruikt voor de loting van dienstplichtigen. Gravure door H.P. Oosterhuis. (Gemeentearchief Amsterdam)

⁶ Van Limburg Brouwer, *Leerrede*, p. 7

Plattegrond van de Amstelkerk met de zitplaatsen, 1789. (Gemeentearchief Amsterdam)

Iets meer over de banken en stoelen

De banken en stoelen zijn opgesteld rond de preekstoel, zoals te zien is op een plattegrond uit 1789. Er valt uit op te maken dat de ruimte vóór het doophek bestemd was voor stoelen. Ook het doophuis zelf was met stoelen gevuld. Rondom de stoelen in het ruim zijn ban-

ken opgesteld. Ook langs de wanden van de kerk waren vaste banken geplaatst. De mannen hadden hun plaatsen in de banken en de vrouwen zaten op de stoelen. Geheel links op de tekening van Lamberts is, vlak boven de banken, de luifel te zien van het gestoelte voor de secreta-

Den Heer Burgemeester

heeft geordonneert dat de Stoel N°. aan de
zyde in het Doophuys van de *Amstel Kerk*,
gestaan hebbende op de Naam van

nu zal werden gefelt op de Naam van

t welk conform geboekt is.

Actum Amsterdam den

Koster.

Plaatsbewijs voor het doophuis, 18e eeuw. De burgemeesters bepaalden welke dames daar een plaats kregen. (Gemeentearchief Amsterdam)

vacature. Hun goedkeuring was eens vereist bij de uiteindelijke ping. De burgemeesters werden opperkerkmeesters genoemd. De meesters die zich bezighielden met dagelijkse zaken van de kerkgebouwen waren aan hen verantwoording. De burgemeestersbank bood ruime ongeveer tien personen. Dit lijkt omdat er jaarlijks slechts vier rector burgemeesters waren, maar ook burgemeesters hadden daar recht op plaats. Dat gold ook voor de ambts magistraatsbanken. Soms kreeg men speciaal toestemming om in één van deze banken plaats te nemen. Zie ook ten de burgemeesters in 1681 door Theodorus van der Heiden, 'facultate' de koning van Denemarken, met betrekking tot in de commissarissenbank, met betrekking tot de magistraatsbanken nu volledig waren of niet, het belangrijkste was er waren om de verhouding tussen kerk en staat te benadrukken.

⁷ Archief Amstelkerk, Notulen van de burgemeesters, 24 september 1681

Het was algemeen gebruikelijk dat de kerkelijke ambtsdragers hun zitplaatsen hadden in de dooptuin of direct daaraan grenzend. Zo zaten zij vlakbij de preekstoel, de plaats van de Woordverkondiging. De kerkenraad was immers verantwoordelijk voor de leer die vanaf de kansel verkondigd werd. Amsterdam vormt geen uitzondering op deze regel, met dien verstande dat de ambtsdragers niet in de tuin zaten maar aan weerskanten daarvan, zodat het doophuis vrij was voor een andere bestemming. In Amsterdam bestond de merkwaardige gewoonte om de voorname dames een zitplaats in het doophuis te geven. Het valt op dat de Amstelkerk, vergeleken met de andere Amsterdamse kerken, over een omvangrijk doophuis beschikte. Er zijn verschillende plattegronden van het doophuis van de Amstelkerk bewaard gebleven. Op een exemplaar uit 1713 worden 264 plaatsen aangegeven. Een andere plattegrond uit omstreeks 1775 geeft 228 plaatsen aan. De laatste bevindt zich in een band met de plattegronden van de andere Amsterdamse doophuizen. Dat van de Amstelkerk blijkt verreweg het grootst te zijn. Het doophuis van de voorname Westerkerk komt op de tweede plaats met 137 stoelen. In een opgave uit 1840 blijkt de Amstelkerk 250 plaatsen in het doophuis

te hebben. Er kon dus aan heel wat vrouwen van hoogwaardigheidsbekleders een ereplaats in de tuin worden toegekend. Opeengevallen plaatsen in het doophuis werden door de burgemeesters toegewezen. Die konden dus bepalen waar hun vrouwen, dochters en andere vrouwelijke verwanten kwamen te zitten. In een instructie voor de koster werd destijds bepaald dat zij in de doophuizen alleen die personen mochten binnenlaten, "die wettelijk daer toe toe zijn geadmitteert na ordre van de heeren burgemeesteren".⁸

In een artikel over de Amsterdamse doophuizen beschrijft mej. I.H. van Eeghen de kwestie rond een plaats in de Amstelkerk. Toen deze kerk in 1670 in gebruik werd genomen, gaf burgemeester Pancras zijn oudste dochter Aletta daar een plaats in het doophuis. Echter na de omwenteling van 1672 moest zij op last van de nieuwe burgemeester Hooft haar plaats afstaan aan diens vrouw. Pancras was toen als burgemeester uit de gratie en kon daar weinig tegen doen. In 1674 was hij wederom president-burgemeester en eiste de stoel weer op voor zijn dochter. Mevrouw Hooft moest wijken en Aletta kreeg haar oude

⁸ Van Eeghen, 'Amsterdamse Doophuizen', p. 222. Van Eeghen verwijst hier naar een instructie voor de koster uit 1655 in het Groot-Memoriaal van de stad Amsterdam.

1. Jonke A. From Agata Dagata	30. Jonke Johanna geest geest	31. Vrouwe geest geest	32. Jonke Johanna geest geest	33. Jonke Johanna geest geest	34. Jonke Johanna geest geest	35. Jonke Johanna geest geest	36. Jonke Johanna geest geest	37. Jonke Johanna geest geest	38. Jonke Johanna geest geest	39. Jonke Johanna geest geest	40. Jonke Johanna geest geest	41. Jonke Johanna geest geest	42. Jonke Johanna geest geest	43. Jonke Johanna geest geest	44. Jonke Johanna geest geest	45. Jonke Johanna geest geest	46. Jonke Johanna geest geest	47. Jonke Johanna geest geest	48. Jonke Johanna geest geest	49. Jonke Johanna geest geest	50. Jonke Johanna geest geest	51. Jonke Johanna geest geest	52. Jonke Johanna geest geest	53. Jonke Johanna geest geest	54. Jonke Johanna geest geest	55. Jonke Johanna geest geest	56. Jonke Johanna geest geest	57. Jonke Johanna geest geest	58. Jonke Johanna geest geest	59. Jonke Johanna geest geest	60. Jonke Johanna geest geest	61. Jonke Johanna geest geest	62. Jonke Johanna geest geest	63. Jonke Johanna geest geest	64. Jonke Johanna geest geest	65. Jonke Johanna geest geest	66. Jonke Johanna geest geest	67. Jonke Johanna geest geest	68. Jonke Johanna geest geest	69. Jonke Johanna geest geest	70. Jonke Johanna geest geest	71. Jonke Johanna geest geest	72. Jonke Johanna geest geest	73. Jonke Johanna geest geest	74. Jonke Johanna geest geest	75. Jonke Johanna geest geest	76. Jonke Johanna geest geest	77. Jonke Johanna geest geest	78. Jonke Johanna geest geest	79. Jonke Johanna geest geest	80. Jonke Johanna geest geest	81. Jonke Johanna geest geest	82. Jonke Johanna geest geest	83. Jonke Johanna geest geest	84. Jonke Johanna geest geest	85. Jonke Johanna geest geest	86. Jonke Johanna geest geest	87. Jonke Johanna geest geest	88. Jonke Johanna geest geest	89. Jonke Johanna geest geest	90. Jonke Johanna geest geest	91. Jonke Johanna geest geest	92. Jonke Johanna geest geest	93. Jonke Johanna geest geest	94. Jonke Johanna geest geest	95. Jonke Johanna geest geest	96. Jonke Johanna geest geest	97. Jonke Johanna geest geest	98. Jonke Johanna geest geest	99. Jonke Johanna geest geest	100. Jonke Johanna geest geest
--	--	------------------------------	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	---

Plattegrond van het doophuis met de namen
van de vooraanstaande dames die op de stoelen
mochten plaatsnemen, amstreeks 1775.
(Gemeentearchief Amsterdam)

1 Juffr. 21 Anna Belanger	2 Jouko. 21 Anna Adriaans Thianny	3 Jouko. 21 Marianne Gorver	4 Juffr. 21 Willem Kraan van Koon
5 Juffr. 21 Katharina Jacobs Wijzen	6 Vrouw 21 Katharina Slicher	7 Vrouw 21 Geert Jacobs Maklaers	8 Vrouw 21 Anna Griethan Kornel Winkel
9 Jouko. 21 Anna Griethan	10 Jouko. 21 Anna Griethan	11 Jouko. 21 Elisabeth Hooft	12 Juffr. 3 Margaret Baker
13 Jouko. 21 Anna Griethan	14 Vrouw 21 Jacoba Griethan	15 Vrouw 21 Anna Griethan	16 Vrouw 21 Anna Griethan
17 Jouko. 21 Anna Griethan	18 Vrouw 21 Jacoba Griethan	19 Jouko. 21 Margaret Hooft	20 Vrouw 21 Anna Griethan
21 Jouko. 21 Anna Griethan	22 Jouko. 21 Anna Griethan	23 Jouko. 21 Margaret Hooft	24 Vrouw 21 Anna Griethan
25 Jouko. 21 Anna Griethan	26 Jouko. 21 Anna Griethan	27 Jouko. 21 Margaret Hooft	28 Vrouw 21 Anna Griethan
29 Jouko. 21 Anna Griethan	30 Jouko. 21 Anna Griethan	31 Jouko. 21 Margaret Hooft	32 Vrouw 21 Anna Griethan
33 Jouko. 21 Anna Griethan	34 Jouko. 21 Anna Griethan	35 Jouko. 21 Margaret Hooft	36 Vrouw 21 Anna Griethan
37 Jouko. 21 Anna Griethan	38 Jouko. 21 Anna Griethan	39 Jouko. 21 Margaret Hooft	40 Vrouw 21 Anna Griethan
41 Jouko. 21 Anna Griethan	42 Jouko. 21 Anna Griethan	43 Jouko. 21 Margaret Hooft	44 Vrouw 21 Anna Griethan
45 Jouko. 21 Anna Griethan	46 Jouko. 21 Anna Griethan	47 Jouko. 21 Margaret Hooft	48 Vrouw 21 Anna Griethan
49 Jouko. 21 Anna Griethan	50 Jouko. 21 Anna Griethan	51 Jouko. 21 Margaret Hooft	52 Vrouw 21 Anna Griethan
53 Jouko. 21 Anna Griethan	54 Jouko. 21 Anna Griethan	55 Jouko. 21 Margaret Hooft	56 Vrouw 21 Anna Griethan
57 Jouko. 21 Anna Griethan	58 Jouko. 21 Anna Griethan	59 Jouko. 21 Margaret Hooft	60 Vrouw 21 Anna Griethan
61 Jouko. 21 Anna Griethan	62 Jouko. 21 Anna Griethan	63 Jouko. 21 Margaret Hooft	64 Vrouw 21 Anna Griethan
65 Jouko. 21 Anna Griethan	66 Jouko. 21 Anna Griethan	67 Jouko. 21 Margaret Hooft	68 Vrouw 21 Anna Griethan
69 Jouko. 21 Anna Griethan	70 Jouko. 21 Anna Griethan	71 Jouko. 21 Margaret Hooft	72 Vrouw 21 Anna Griethan
73 Jouko. 21 Anna Griethan	74 Jouko. 21 Anna Griethan	75 Jouko. 21 Margaret Hooft	76 Vrouw 21 Anna Griethan
77 Jouko. 21 Anna Griethan	78 Jouko. 21 Anna Griethan	79 Jouko. 21 Margaret Hooft	80 Vrouw 21 Anna Griethan
81 Jouko. 21 Anna Griethan	82 Jouko. 21 Anna Griethan	83 Jouko. 21 Margaret Hooft	84 Vrouw 21 Anna Griethan
85 Jouko. 21 Anna Griethan	86 Jouko. 21 Anna Griethan	87 Jouko. 21 Margaret Hooft	88 Vrouw 21 Anna Griethan
89 Jouko. 21 Anna Griethan	90 Jouko. 21 Anna Griethan	91 Jouko. 21 Margaret Hooft	92 Vrouw 21 Anna Griethan
93 Jouko. 21 Anna Griethan	94 Jouko. 21 Anna Griethan	95 Jouko. 21 Margaret Hooft	96 Vrouw 21 Anna Griethan
97 Jouko. 21 Anna Griethan	98 Jouko. 21 Anna Griethan	99 Jouko. 21 Margaret Hooft	100 Vrouw 21 Anna Griethan

plaats terug. Mevrouw Hooft moest het nu weer doen met de plaats van Aletta buiten de dooptuin en een toezegging dat de eerstvolgende plaats die in het doophuis beschikbaar zou komen de hare zou zijn.⁹ Uit de bronnen blijkt dat de plaatsen in het doophuis van de Amstelkerk altijd bezet zijn geweest. Of mevrouw Hooft evenals Aletta Pancras vóór haar, vaak gebruik gemaakt heeft van haar plaats buiten het doophuis leert de geschiedenis ons niet. Wellicht ging zij in die tijd die toch een zeker gezichtsverlies voor haar was, naar een andere kerk. Het was namelijk mogelijk om in verschillende doophuizen een stoel te hebben. Zo hadden Catharina Six en Sophia Huydecoper in 1776 eigen zitplaatsen in zeven doophuizen; Geertruy van den Bempden en Maria Trip hadden ieder minstens acht

stoelen in de verschillende doophuizen, waarvan één in de Amstelkerk. Een dergelijk aantal stoelen komt waarschijnlijk niet voort uit godsvrucht, maar was een statussymbool, vooral als men tot de familie van een regerende burgemeester behoorde. Het hebben van een stoel was belangrijker dan het gebruik ervan door de persoon aan wie de stoel was toegewezen. Het is bekend dat wanneer een dame niet zelf ter kerke ging, een briefje aan de koster voldoende was om het mogelijk te maken dat een ander haar plaats innam. Toen deze gunst zelfs voor dienstboden werd gevraagd, vond men het in 1753 nodig om te bepalen dat alleen fatsoenlijke vrouwen in het doophuis mochten plaatsnemen.¹⁰ Voor de plaatsen in de doophuizen hoefde men geen huur te betalen, evenmin als voor de plaatsen in de magistraatsbanken.

⁹ Ibidem

¹⁰ Archief Amstelkerk, Memoriaal van de koster, 1753

De niet bevoorrechte vrouwen hadden een stoel in het ruim van de kerk. Tot 1709 stonden daar stoelen die “seer in hoogte en breete van den anderen comen te verschilen”, wat erg veel wanorde en verwarring gaf bij het plaatsen ervan en tijdens het collecteren.¹¹ Dat kwam omdat ieder zijn eigen stoel meebracht. Daarom stelden de kerkmeesters aan de burgemeesters voor om de huurders van de plaatsen hun eigen stoelen weg te laten halen en op kosten van de kerk nieuwe te bestellen van één en hetzelfde model. Men werd het hier over eens en in het middenruim werden 413 gelijkvormige stoelen geplaatst. In andere Amsterdamse kerken was dit al eerder gebeurd.¹² Wanneer de stoelen in het doophuis van de Amstelkerk zijn aangepast wordt nergens vermeld. Betaalde men aanvankelijk alleen de huur van een plaats in de kerk omdat men van eigen stoelen gebruik maakte, na 1709 moest ook huur voor de stoel worden betaald. De banken rondom de vrouwenstoelen waren in principe bestemd voor de mannelijke kerkgangers. Uit de bronnen blijkt dat er verschillen waren. Ze waren

*Een klapstoel uit
de Amstelkerk.
Dergelijke stoelen
tekende Lamberts
in het interieur
van de kerk.
(Stadsherstel)*

al of niet voorzien van kussens. Sommige banken waren afsluitbaar, andere niet. De sloten van de banken moesten wel eens veranderd worden, opdat “de Besitters van het eene deel of kwartier mit zijn sleutel niet sal kunnen coomen opsluiten het kwartier van de anderen.”¹³ Er was ook verschil in prijs tussen de banken. Voor al de mannenbanken moest plaatsengeld worden voldaan.

¹¹ Archief Amstelkerk, Notulen van de kerkmeesters, 9 maart 1709, fol. 52

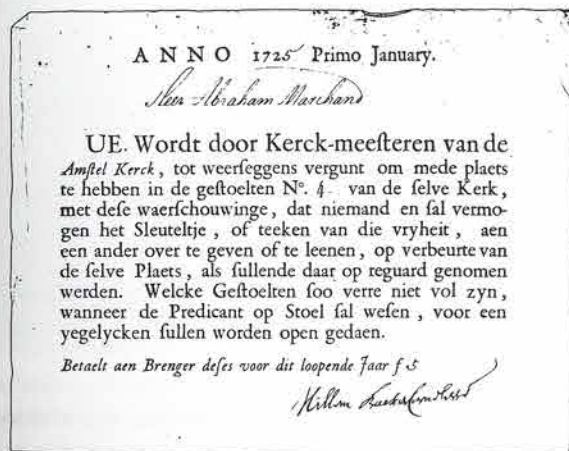
¹² Ibidem, fol. 55

¹³ Ibidem, 18 februari 1721

Voor de armen werden gratis banken beschikbaar gesteld. Om te voorkomen dat zij de kerken van andere gezindten gingen bezoeken, werd in 1682 verordend: "Dat in alle kerken, daar het doonlijk is, meerder ongesloten banken en sitplaatsen gemaakt sullen worden om sonder geld beseten te werden."¹⁴ In 1748 verordenden de burgemeesters wederom dat "de gemeene man, onmagtig om te betalen genoegzame plaatse zoude hebben om gods Woord te horen".¹⁵ Men was wel gedwongen vrije plaatsen aan te bieden, omdat "in die troebele tyt het gemeen zich niet ontzien heeft om in de Heeren-Banken, zelfs in die van Burgemeesteren, plaats te nemen", zoals de koster van de Amstelkerk pas vijftien jaar later in zijn memoriaal durfde op te schrijven.¹⁶ Er is een plattegrond van omstreeks 1822 bewaard gebleven, waarop met kleuren is aangegeven welke plaatsen door de drie kerkmeesters konden worden be-

ven. Een aantal banken is niet ingekleurd. Dit zijn de minst gunstige plaatsen. Deze bevinden zich vooral in de hoeken van de kerk. Het ligt voor de hand aan te nemen dat deze plaatsen voor de armen waren bestemd. In de literatuur over de protestantse kerk komt men nogal eens de opmerking tegen dat die zo was ingericht dat ieder een de predikant kon horen en zien. Dit laatste was toch maar betrekkelijk. Als we de plattegrond met de zitplaatsen van de Amstelkerk bestuderen, komen we tot de conclusie dat ruim een vierde deel van de in totaal circa 1500 zitplaatsen, geen of onvoldoende zicht bood op de preekstoel, omdat zij zich daarachter bevonden of achter de houten stijlen. Gedeeltelijk zijn dit de vrije plaatsen voor de armen. Ongeveer de helft van de plaatsen in het doophuis behoorden er echter ook toe. Een voorname plaats was dus lang niet altijd een goede plaats.

*Plaatsbewijs voor Abraham Marchand, 1725.
Dit verschafte hem het recht om gedurende
een jaar in een van de mannenbanken plaats
te nemen. (Gemeentearchief Amsterdam)*

¹⁴ Archief Zuiderkerk, Extract uit het 7. Groot Memoriaal der Stadt Amsterdam, 19 december 1682. Een dergelijk 'extract' bevindt zich ook in het archief van de Oude Kerk.

¹⁵ Ibidem, resolutie van 27 december 1748

¹⁶ Archief Amstelkerk, Memoriaal van de koster, 1763

In de Amstelkerk waren allerlei voorwerpen aanwezig voor het gebruik tijdens de kerkdiensten. De tekening van Lamberts laat zien dat er aan de zeshoekige kansel een zandloper bevestigd was. Dit instrument was bedoeld om de lengte van de dienst binnen de perken te houden. Er waren kaarsenkronen en armlakkers voor de verlichting. Op het doophek voor de preekstoel bevond zich de koperen voorlezerslessenaar met in het doophuis het bijbehorende bankje voor de voorlezer. Over zijn taak lezen we in het 'Reglement voor de Voorzanger' uit 1775: "De voorbereidende Godsdienst, eer de Leeraar op stoel komt behoord geschikt te wezen om de gemoederen der Toehoorderen uit de verstrooiing te verzamelen, en tot het groote voorwerp, dat nu hunne overweging verdiend, te bepalen"¹⁷ Dit gebeurde door bijbellezingen en het aanheffen van gezangen. Voor het opgeven van liederen stonden hem borden ter beschikking "met goude letteren op zwarte

Koperen voorlezerslessenaar uit de Amstelkerk met twee leeuwen die de Amsterdamse wapenschild met 'keizerskroon' vasthouden, omstreekt 1670. (Stadsherstel)

grond". Deze hingen aan de stijlen in het middenruim en aan de preekstoel. Aan de westzijde van het middenruim, aan de stijl bij de hoek van het doophuis, hing een klok, zoals te zien op de tekening van Lamberts.

De bediening van de doop en de viering van het avondmaal

Elke zondagmiddagdienst was er gelegenheid om kinderen te laten dopen in de Amstelkerk. Voor de bakkers met de dopelingen werden stoelen vrijgehouden in het doophuis. Deze stonden in de buurt van het koperen doopbekken dat met een beugel aan de preekstoel of aan de trap daarvan was opgehangen. In de ochtenddienst waren deze stoelen

beschikbaar voor anderen. Dit gaf aanleiding tot problemen. Sommige dames die in de rouw waren hadden het juchtleer van hun stoel vervangen door zwart

¹⁷ Archief van de kerkenraad, Reglement van de voorzangers en orgelisten, 1775

laken. Dit is echter ongepast bij de doop. De kerkmeesters moesten dan ook verordenen "geen Stoele van de besitters der Doopelingsplaatse, weeder te laten bekleeden".¹⁸

Het tweede sacrament - het avondmaal - werd éénmaal in de twee maanden gehouden. Dan moesten de kerkbedienden tafels, banken, afschutsels en hekken neerzetten om alles in goede orde te laten verlopen. De viering - waarvoor men in de Amstelkerk een twintigdelig tinnen avondmaalsstel gebruikte - vond vermoedelijk plaats in het doophuis.

*Twee kannen van het tinnen avondmaalstel uit de Amstelkerk dat oorspronkelijk uit twintig delen bestond, eind 18e eeuw.
(Stadsherstel)*

In 1795 kwam een einde aan de geprivilegieerde positie van de Nederduits Gereformeerde Kerk, na die tijd de Nederlands Hervormde Kerk genoemd. De kerkgebouwen van de hervormden zouden niet langer van stadswege onderhouden worden en de overheid zou geen zorg meer dragen voor de inrichting. De kerkelijke gemeente, de gebruiker, was daar voortaan verantwoordelijk voor. De verandering was ingrijpend en is niet van de ene dag op de andere gerealiseerd. Dit gold zeker voor de stad Amsterdam. De staatsregeling van 1798 bepaalde dat in iedere plaats de gezamenlijke kerkgenootschappen het eens zouden moeten worden over de verdeling van de gebouwen, die tot deze tijd door de hervormden gebruikt waren. De verdeling kwam echter maar moeilijk tot stand. In 1801 werd bepaald dat de bestaande toestand gehandhaafd zou blijven. Uiteindelijk kreeg de hervormde gemeente te Amsterdam in 1810 alle gebouwen die zij vóór 1795 in gebruik had definitief in eigendom. Als gevolg van de omwenteling van 1795 werden in de meeste Amsterdamse kerken, waaronder de Amstelkerk, de overheidsbanken verwijderd. Toen later weer een rustiger tijd aanbrak en de reactie inzette, werden deze banken herplaatst of opnieuw gemaakt.

¹⁸ Archief Amstelkerk, Notulen van de kerkmeesters, 20 maart 1725

Vanwege de door de staatsregeling van 1798 opgelegde herverdeling van de kerkgebouwen die door de hervormden gebruikt werden, maar eigendom van de stad waren, werd een taxatie gemaakt van de kerken met de inventaris. Ook moesten alle inkomsten en uitgaven van de verschillende kerken opgegeven worden.¹⁹ Het is dit rapport dat ons de mogelijkheid biedt om de situatie van de Amstelkerk te vergelijken met die van de andere kerken. Van de tien hervormde kerkgebouwen stond de Amstelkerk met f 9.000,- als laagste genoteerd. De Oosterkerk met een gelijk vloeroppervlak maar van steen gebouwd werd op f 19.000,- getaxeerd. Met f 444,- voor koperwerk als kronen, lessenaar en bla-

kers stond de Amstelkerk eveneens onderaan op de lijst; evenzo met de f 150,- voor kussens, gordijnen, stoven, lantarens, houten afscheidingen, ladders, banken en stoelen. De voornamelijk Westerkerk had daarvoor de bedragen resp. f 1.968,- en f 400,-.

Het is opmerkelijk dat de Amstelkerk een verhoudingsgewijs hoog plaatsengeld had: f 2.000,-. Zij wedijverde daarmee met de Oude en de Nieuwe Kerk. Alleen de Westerkerk kwam daar met het bedrag van f 2.550,- ver bovenuit. De belangstelling voor een plaats in de Amstelkerk was in die tijd dus niet veel minder dan voor een plaats in één van de grote kerken.

Het nieuwe beheer van de kerkelijke gebouwen

Toen de kerkelijke gemeente in 1810 de kerkgebouwen in eigendom kreeg, moest zij ook zelf voor het onderhoud zorgen. Daartoe werd opgericht de 'Commissie tot bewaring en besturing van de eigendommen, fondsen en inkomsten van de Hervormde Nederduitsche Gemeente te Amsterdam', kortweg de 'Grote Commissie' genoemd. Hieruit werden de kerkmeesters van de verschillende kerken gekozen. Om alle inkomsten en uitgaven goed in de gaten te kunnen houden werden een 'Commissie ter Vermeerdering' en een 'Commissie ter Bezuiniging' ingesteld.

¹⁹ Verzameling van stukken, behelzende ontwerp van schikking, over de kerken der eertijds heerschende gezinnen binnen Amsterdam, Amsterdam 1798.

De inkomsten uit het plaatsengeld van de Amstelkerk die reeds zeer hoog waren, stegen in 1810 nog meer doordat de dames in het doophuis toen eveneens moesten gaan betalen. Ondanks deze

extra inkomsten moeten de eerste jaren van zelfstandigheid uit financieel oogpunt bezien niet eenvoudig geweest zijn. Op alles wat niet noodzakelijk was, is jarenlang bespaard. In 1831 vond men

het nodig om de koperen kaarsen kronen van de Amstelkerk te vervangen door modernere olielampen, maar verder gebeurde er niets ingrijpends met het interieur.

Verfraaiing van het bestaande gebouw

Vóór 1795 is er nooit een verfraaiing van de kerk gepland. Dat was begrijpelijk zolang men nog met de gedachte speelde dat er een complete nieuwe kerk zou komen. Wellicht was juist de mogelijkheid dat de overheid nog wel eens een nieuwe kerk zou bouwen de oorzaak om verfraaiing achterwege te laten. In de nieuwe situatie gold dit argument niet meer.

De kerkelijke gemeente, nu zelf verantwoordelijk voor de armoedige Amstelkerk, had zeker niet meteen middelen voor nieuwbouw. Dit zal de reden zijn geweest dat men begon te denken aan een minder vergaande oplossing, namelijk een verbouwing. In 1840 lezen we daarover: "Durfde men zeker bezwaarlijk de hoop koesteren, het oorspronkelijke plan, tot stichting van een nieuw steenen gebouw, immer uitgevoerd te zien, men wilde zich dan ook gaarne met minder vergenoegen."²⁰ Het had tot ongeveer 1820 geduurd, voordat er een initiatief genomen was. Van Westenhout was in de jaren 1818-1822 kerkmeester en gaf in overweging om de hele kerk te laten betimmeren en "op een Oud Gotische wijze te doen inrigten".²¹ Vanwege zijn hoge leeftijd en zijn korte kerkmeesterschap zag hij zelf van de uitvoering af.

Zijn opvolgers namen het plan op en vroegen de directeur van Publieke Werken en stadsarchitect, Jan de Greef, om een ontwerp te maken. Tijdens de bespreking van dit ontwerp met de kerkmeesters, in januari 1825, kwam een aantal niet nader genoemde bedenkingen naar voren, waarop besloten werd de Amstelkerk toch maar niet op te knappen. Een latere bron meldt dat het plan wel "wenschelijk en uitvoerlijk" was, maar dat het geld voor de uitvoering ontbrak.²²

In 1834 werd door een niet met name genoemde persoon een ander voorstel gedaan. Hij vestigde de aandacht op "de min gepaste en gunstige inwendige situatie van de Amstelkerk".²³ Van hem was een aanzienlijk bedrag te verwachten, als men ertoe overging om een geheel nieuw gebouw te plaatsen. Dit was echter niet haalbaar en alles bleef wederom bij het oude.

²⁰ Van Limburg Brouwer, *Leerrede*, p. 9

²¹ Archief Amstelkerk, Notulen van de kerkmeesters, 3 april 1826

²² Van Limburg Brouwer, *Leerrede*, p. 16

²³ Archief Amstelkerk, Notulen van de kerkvoogdij, 11 december 1834

In 1836 kwam op het bovengenoemde plan van De Greef toch een vervolg. Op 10 januari van dat jaar overleed mevrouw Frederica Elizabeth Tonis, geboren Cramer. Zij had in de buurt van de Amstelkerk aan de Herengracht gewoond. Deze kerkgangster had een bedrag van f 25.000,- aan de kerk gelegateerd, "tot daarstelling van het ontworpen plan ter verbetering en verfraaiing van de Amstelkerk binnen deze stad, bij aldien dit ontworpen plan, op mijn overlijden nog niet ten uitvoer mogt gebragt zijn, en de Commissie voornoemd geene redenen mogt hebben, om deze verbetering en verfraaiing niet daar te stellen".²⁴ Met dit legaat kon de verbouwing van de Amstelkerk eindelijk worden verwezenlijkt. Over een dergelijke ingrijpende verbouwing mochten de kerkmeesters van de Amstelkerk niet alleen beslissen, de hiervóór ter sprake gekomen Grote Commissie moest er in worden gekend. Die benoemde een 'Speciale commissie tot de inwendige vertimmering van de Amstelkerk'. Deze heren gingen grondig te werk en onderzochten eerst of er wel een geldige reden kon worden gevonden om een verbetering en verfraaiing van de kerk achterwege te laten. Men was echter eenparig van oordeel dat dit niet het geval was en kwam tot de conclusie dat het legaat aan de Amstelkerk kon worden besteed. Als argument werd onder andere aangevoerd "dat bij Onze Godsdienst oefeningen, naar veler begrip, te weinig aan het uitwendige wordt gehecht, en als men let op de Rooms-Catholijke kerken de bedenking wel eens oprijst, dat de Gereformeerden weinig belang in hunne Godsdienst oefening moeten stellen, en

er weinig voor over schijnen te hebben".²⁵ De katholieken ontplooiden in die tijd een buitengewoon grote bouwactiviteit. In 1795 hadden zij wederom officieel vrijheid van openbare godsdienst uitoefening gekregen en vanaf die tijd mochten zij weer publieke kerkgebouwen neerzetten. Tussen 1795-1797 werd tegenover de Amstelkerk De Duif gebouwd en tussen 1817-1819 de Catharinakerk aan het Singel bij het Koningsplein, terwijl in 1837 De Zaaier aan het begin van de Keizersgracht gereedkwam. De Amstelkerk moet naar de opvattingen van die tijd een schrijnende tegenstelling hebben gevormd met deze nieuwe katholieke kerken. De Amstelkerk moet des te meer als armoedig zijn ervaren, omdat in de vroege 19e eeuw het beleven van de kerkruimte steeds belangrijker werd. Een ander argument om tot de verbouwing over te gaan was dat men eventuele nieuwe legatoren niet wilde afschrikken door het geld niet te besteden zoals mevrouw Tonis dit had bedoeld. Het zou zelfs, zo dacht men, een nadelige invloed kunnen hebben op de collectes.

Het ontwerp van 1825 moest in de overweging van de verbouwing worden meegenomen. Na een nadere bestudering van haar testament kwam men tot de conclusie dat het de intentie van mevrouw Tonis was om de kerk te verfraaien en niet om per se het oude plan te realiseren. Men had voorkeur voor een nieuw ontwerp en het oude werd dan ook terzijde gelegd.

²⁴ Ibidem, 9 juni 1836

²⁵ Ibidem

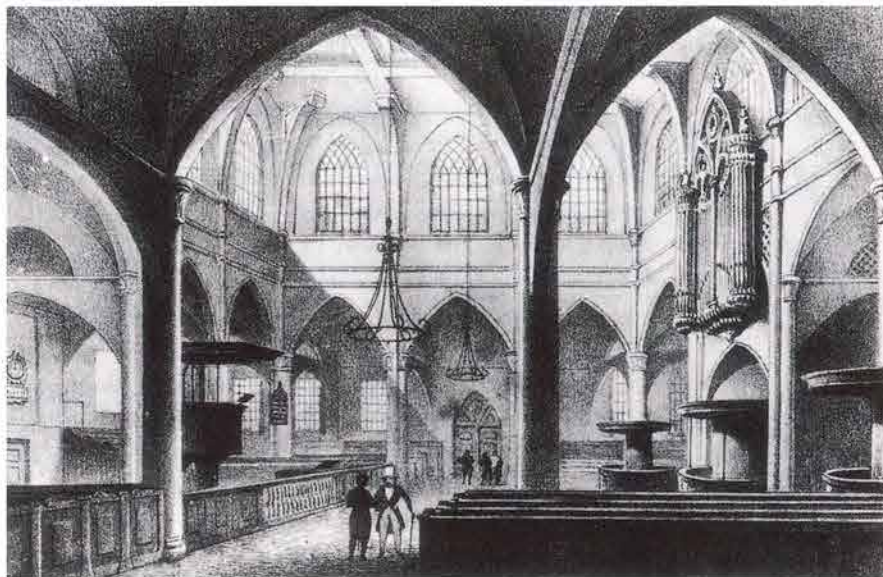
Eén van de overwegingen om voor een nieuw ontwerp te kiezen was dat "men in de Bouwkunde, gelijk in alle andere kunsten, in de laatste jaren veel vooruit gegaan is".²⁶ Nu men dan eindelijk in staat gesteld werd om de Amstelkerk te verbeteren en te verfraaien, moest vooral worden voorkomen dat men aan de gang ging met een al weer verouderd plan. De commissie plaatste in de Amsterdamse Courant van 2 november 1836 een advertentie waarin alle bouwkundigen werden opgeroepen om vóór 1 april 1837 een ontwerp in te dienen. De winnaar werd f 300,- als beloning in het vooruitzicht gesteld. Voorwaarden waren dat de uitvoering van het ontwerp niet meer dan f 25.000,- mocht kosten, inclusief de zitplaatsen, en dat er vooral voor moest worden gezorgd dat door de verbouwing "geen benaauwdheid of bedomptheid zal kunnen ontstaan, de

ruimte behouden blijve, en het gemakkelijke, hetwelk de kerk voor het gehoor heeft, niet verloren ga of eenig nadeel lijde".²⁷ Voor het vervolg van de geschiedenis is het belangrijk op te merken dat er nergens gesproken wordt over de wijze waarop de kerk moest worden verfraaid en al helemaal niet over het verplaatsen van het meubilair. Het is dan ook zeer opmerkelijk dat, naar uit de notulen blijkt, de inzenders zo goed als allen op dezelfde gedachten gekomen zijn, te weten niet alleen verfraaiing van het gebouw door betimmering of bepleistering van het interieur - ten einde de ruwe balken te maskeren - maar

²⁶ Ibidem

²⁷ Archief Amstelkerk, Notulen van de kerkvoogdij, 11 augustus 1836

Vroegste afbeelding van het vernieuwde interieur van de Amstelkerk. Gravure uit C. van der Vijver, Geschiedkundige beschrijving der stad Amsterdam, Amsterdam 1844. (Gemeentearchief Amsterdam).

ook verplaatsing van de preekstoel en daarmee het doophuis en de banken, van de noord- naar de oostzijde. Op de prijsvraag werden zeven ontwerpen ingezonden onder fraaie motto's als 'Het doel is treffen' en 'Tijdwinst in ledige uren'. Deze werden voorgelegd aan de commissaris van Publieke Werken, Cornelis Alewijn (1788-1839), die als deskundige was aangetrokken. Van deze inzendingen waren er drie die zijn goedkeuring hadden, maar, zo oordeelde Alewijn, daarvan zal het ontwerp ingezonden onder het motto 'Den Godsdienst

gewijd' "wel eenen ieder als het meest bevallige in 't oog lopen. En welk stuk ik dan ook om het doeltreffende en smaakvolle tevens der betimmering zoo wel van het gebouw, als van de daarbij voorgestelde Predikstoel, Banken, enz: voor 't beste en de prijs allezins waardig vermeen te moeten houden."²⁸ De Amsterdamse architect Hendrik Springer (1805-1867) bleek de ontwerper. De Grote Commissie volgde het advies van Alewijn en Springer kreeg de uitgelooftde prijs.

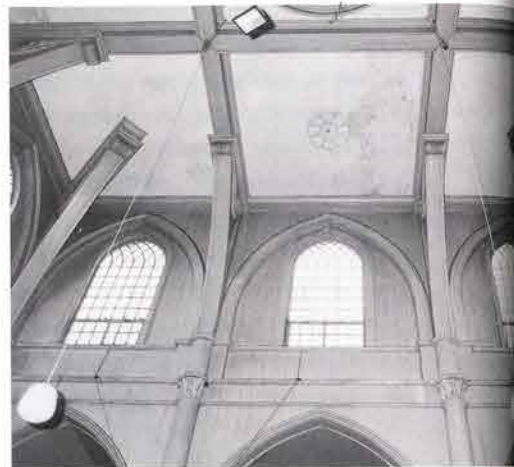
Drie architecten werken aan het kerkinterieur

24

De Amstelkerk

De verbetering en verfraaiing van de Amstelkerk naar het ontwerp van Springer liet de oude houtconstructie ongewijzigd. Door een betimmering zouden de balken aan het oog worden onttrokken. De omloop en het middenruim zouden een overwelling krijgen. Aan de betimmering zou men het aanzien van muurwerk geven door het houtwerk te verven, met zand te bestrooien en vervolgens te witten.

Hoewel Alewijn zich in grote lijnen kon verenigen met het ontwerp van Springer, stelde hij op een aantal punten wijzigingen voor. Zo wilde hij het plafond van het hoge middendeel plat laten, met planken betimmeren, met doek bekleden en dan wit schilderen. De korbelen onder dit plafond die zichtbaar bleven, moesten betimmerd worden. Ook meende hij dat het geen pas gaf in een houten gebouw steen te imiteren. Verder stelde hij voor de betimmering met enig snij-

Boven: Klok op de wand achter de preekstoel naar ontwerp van P.J. Hamer, 1842.

Onder: Het plafond van het middenruim naar het ontwerp van C. Alewijn, gefotografeerd vóór de restauratie, 1985. (Stadsherstel)

²⁸ Archief Amstelkerk, Notulen van de Grote Commissie, 8 juni 1837; Het 'doel is treffen' op de verbetering van de kerk en het 'smaakvolle' op het aspect van de verfraaiing.

werk te versieren. De Grote Commissie nam deze voorgestelde wijzigingen over en Alewijn kreeg opdracht om overeenkomstig het gewijzigde ontwerp, tekeningen, plannen en bestekken te maken. Springer is blijkbaar bij de verdere uitwerking van zijn ontwerp niet meer betrokken geweest.

Toen Alewijn in mei 1839 overleed, kreeg Pieter Johannes Hamer (1812-1887) het opzicht over de uitvoering. Op 1 november 1838 was hij als architect en algemeen opzichter bij de hervormde gemeente in dienst getreden. Het is bekend dat hij de omlijsting van het uurwerk boven de oostelijke ingang naar de kosterij ontwierp.

Het interieur van de Amstelkerk is dus

eigenlijk het resultaat van de inspanning van drie architecten. Het is moeilijk precies te bepalen wie voor welk deel verantwoordelijk was. De hoofdopzet is zeer waarschijnlijk van Springer, al was er een ouder plan uit de tijd na kerkmeester Van Westenhout. Nabootsing van een stenen interieur zou echter wel een heel andere indruk hebben gegeven dan de timmermansgotiek die het uiteindelijk is geworden. Het een kwartslag draaien van de inrichting moet ook al een element zijn geweest in het ontwerp van Springer, hoewel dit een idee kan zijn dat hem is doorgegeven. Daarnaast zal Alewijn zijn bijdrage geleverd hebben aan het uiteindelijke ontwerp. Zijn rol moet niet worden onderschat. Bij de

inwijding van de kerk in 1840 werd gezegd dat Alewijn "niet slechts de misstand zoo goed mogelijk verhielp, maar eene inrigting daarstelde, die ruim voldoet aan de eischen van zuiveren smaak, en gevoel voor het schoone".²⁹ Alle aandacht verschuift hier van Springer naar Alewijn.

Toen de plannen klaar waren kon het werk worden aanbesteed. De aannemer P. Baaij bleek voor zowel het timmer- en schilderwerk, als voor het maken van het meubilair de laagste inschrijver. Hij nam het werk aan voor respectievelijk f 15.400,- en f 8.875,-. Opdat de kerk niet te lang onbruikbaar zou zijn, moest hij de werkzaamheden zoveel mogelijk buiten het gebouw voorbereiden.

De inrichting van een tijdelijke kerkruimte

Eind april 1840 kon men uiteindelijk het werk in de Amstelkerk ter hand nemen. Met het bestuur van de Diaconie waren de kerkmeesters overeengekomen om de diensten tijdens de verbouwing te doen plaatsvinden in de grote zaal van het Diaconie Oude Mannen- en Vrouwenhuis aan de Amstel, een ruimte geschikt voor zo'n acht- à negenhonderd mensen. De huurders van de plaatsen in de Amstelkerk kon men onmogelijk een gewone stoel in een zaal aanbieden. De grote zaal werd daarom als een volwaardige kerkruimte ingericht. Er werd een speciaal inrichtingsplan gemaakt, waarschijnlijk door de architect van de Hervormde Kerk, Hamer. Er moest een preekstoel komen, een doophuis werd

ingericht, banken werden getimmerd: "alles onder in achtneming dat alle de Huurders van plaatsen, zoo op de stoelen als in de Banken, elk eene zoo na mogelijk gelijke Zitplaats, mede volgens den prijs, als in de kerk zouden vinden".³⁰ Dit alles voor een periode van ruim zes maanden!

²⁹ Van Limburg Brouwer, *Leerrede*, p. 16-17

³⁰ Archief Amstelkerk, Notulen van de kerkmeesters, 30 april 1840

Op 15 november 1840 werd de Amstelkerk opnieuw in gebruik genomen. Bij de inwijding hield ds. Gerrit Anne van Limburg Brouwer een leerrede over Openbaringen 21 vers 22: "En ik zag geen tempel in de zelve; want de Heer, de Almagtige God, is haar tempel, en het Lam". Op het eerste gezicht misschien een wat vreemde tekstkeuze bij een gelegenheid waar juist een vernieuwd kerkgebouw centraal staat. De preek is in druk verschenen, waardoor de gedachtengang van ds. Brouwer te volgen is. Hoewel volgens de tekst in de toekomst niet meer van node, is er thans nog grote behoefte aan "uitwendige gemeenschappelijke eerdienst".³² De Amstelkerk was

dus niet voor niets "verfraaid en verbeterd".

Men was zeer tevreden over het resultaat. In een beschrijving van Amsterdam uit 1844 lezen we dat het binnenwerk voltooid was "met zoo veel smaak en orde, dat de Amstelkerk, naar het inwendige, zoo niet de sierlijkste, dan toch eene der doelmatigste voor de Gereformeerden mag heeten."³³ Ds. Brouwer kon het zich haast niet voorstellen dat dit hetzelfde gebouw was als de oude Amstelkerk. "Waar is die menigte ruw bewerkt hout gebleven, die den vreemde deling deed vragen, tot welk einde dat gebouw bestemd was?"³⁴

Het antwoord is dat alles werd omtim-

Deuren van de kerk met Gotische omlijsting.
(Stadsherstel)

³¹ De technische kant van de vernieuwde Amstelkerk wordt in hoofdstuk 3 behandeld.

³² Van Limburg Brouwer, *Leerrede*.

³³ Van der Vijver, *Geschiedkundig overzicht*, I, pp. 301-302.

³⁴ Van Limburg Brouwer, *Leerrede*.

merd en dat daarmee aan de Amstelkerk stijl werd gegeven en wel met gotiserende en classicistische vormen. De houten stijlen werden getransformeerd tot halve kolommen, geflankeerd door kortere die de spitsbogen dragen die de omloop van het middenruim scheiden. De kolommen zijn voorzien van basementen en kapitelen. De omloop heeft een houten overwelfing. De korbelen en kapbalken

die zich hier bevinden worden aan het oog onttrokken door gedrukte en ronde bogen. De hoeken van de omloop zijn niet overwelfd maar hebben een vlak plafond. Omdat de hoekconstructie aan het oog moest worden onttrokken, bevinden zich onder dit plafond ook bogen. De grote korbelen boven in het middenruim van de kerk zijn behandeld als consoles die het plafond dragen. Ze

zijn versierd met classicistische motieven als acanthusbladeren, rozetten en voluten. Het plafond is versierd met vier rozetten en heeft in het midden een lichtrooster. De reeks spitsbogen in het middenruim wordt bovenin herhaald rond de spitsboogvensters. Ook elders in de kerk vinden we het spitsboogmotief. De binnendeuren van de kerk worden geflankeerd door halfronde pilasters die

Een hoek van de omloop met de boven elkaar geplaatste bogen, 1987. (Bureau Monumentenzorg)

fungeren als ondersteuning van een grote spitsboog. De kuip van de zeskantige preekstoel is versierd met spitsbogen, hier echter ondersteund door Corinthische zuiltjes. De bovenrand van de preekstoel is versierd met acanthusbladeren en aan de benedenrand zien we een gestrikte laurierbundel. Boven de preekstoel bevindt zich een zeskantig klankbord. In de kerk hingen vier psalmborden, uitgevoerd in gotische trant. Pas in 1840 werd besloten tot de bouw van het orgel, waarop in hoofdstuk 3 zal worden ingegaan.

Het overige meubilair vertoont in het geheel geen gotiserende kenmerken. Zo hebben de deurtjes van een aantal banken een topversiering met voluten en is het doophek versierd met gesneden balusters. Het ornament van de klok achter de preekstoel bestaat uit acanthusbladeren en voluten. Op het doophek kwam de oude 17e-eeuwse koperen voorlezerslessenaar te staan. De olielampen uit 1831 bleven in gebruik. Hoewel de Amstelkerk in de bronnen een gotisch gebouw wordt genoemd, blijkt uit het bovenstaande dat gotiserende vormen

niet consequent zijn toegepast. Men zij de toon - ook klassieke motieven zijn veelvuldig gebruikt. Men vond de ruimte zo fraai dat de kerkmeesters uit angst voor beschadigingen niet meer catechisatie in de kerk gegeven. De kerkenraad werd erin geslaagd deze verklaarde dat het bijzaak was dat dit elders gebeuren. Het afloop van deze kwestie is niet maar er blijkt uit hoe zuinig het gebouw was.

De preekstoel aan de oostzijde van de kerk, 1985. (Stadsherstel)

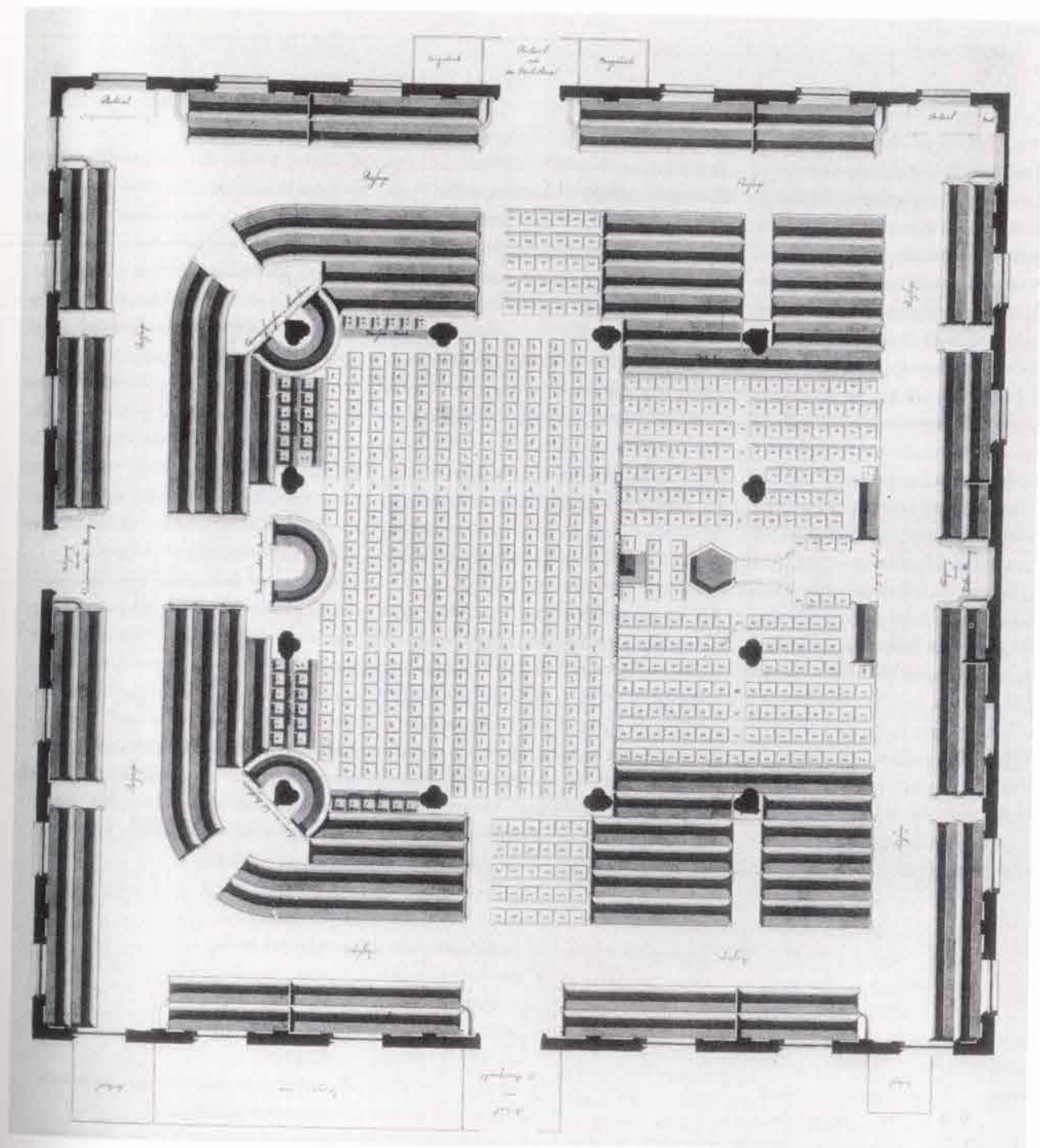

Het interieur met de psalmborden en het voormalige overheidsgestoelte, 1975. (Gemeentearchief Amsterdam)

De zitplaatsen

Als we de plattegrond met de van na 1840 bekijken, is er overeenkomsten aan te wijzen. Voordien bestaande situaties en stoelen zijn opnieuw op de preekstoel. Langs de wanden van de kerk en in de omloop staan en in het ruim stoelen, juist heen. Ook de overheidszelen aanwezig, waarbij de burger wederom de mooiste was.

³⁵ Archief Amstelkerk, Notulen voogdij, 14 januari 1841

Plattegrond van de Amstelkerk met de zithplaatsen, P.J. Hamer, 1840, (Gemeentearchief Amsterdam)

Er zijn echter ook belangrijke verschillen. Eén daarvan is de gewijzigde plaats van de preekstoel. Alle zeven inzenders op de prijsvraag hadden voorgesteld om deze te verplaatsen. Analyse van de plattegrond maakt duidelijk dat de preekstoel inderdaad van de noordzijde van het middenruim is verplaatst naar de oostzijde, de kant van het Amstelveld. Een motief hiervoor vinden we in de stukken niet. Mijns inziens zijn er diverse redenen te bedenken waarom men tot die ingreep overging. Het bezwaar dat de voorlezer bij de morgendienst de zon in het gezicht had, was er in ieder geval mee verholpen.³⁶ De belichting is dus één aspect, maar vanwege de aanwezigheid van gordijnen is het niet aannemelijk dat die een hoofdrol speelde. Bovendien is de overlast door het zonlicht voor de kerkgangers in de nieuwe situatie gelijk of zelfs groter. Een tweede argument was waarschijnlijk de plaats van de uitgangen. In de oude situatie konden de hoofduitgangen niet optimaal worden gebruikt. De toegang aan

de Kerkstraat was bestemd voor de dames die een plaats hadden in het doophuis, aan de zuidzijde stond de burgemeestersbank in de weg en aan de oostzijde bevond zich de kosterswoning. De toegang aan de westzijde kreeg daardoor waarschijnlijk de meeste mensen te verwerken. In de nieuwe situatie bevorderen twee hoofdingangen een goede doorloop van de kerkgangers. Ten slotte is er als mogelijke verklaring van de nieuwe schikking de directe verbinding van de preekstoel en het doophuis met de kosterswoning, waar zich de kerkmeesterskamer bevond die tevens als consistorie gebruikt werd. Een ander verschil bij de inrichting is het regelmatig bankenplan. De vernieuwde Amstelkerk kreeg een typisch 19e-eeuws bankenpatroon. De stoelen voor de vrouwen in het middenruim en het doophuis werden nu omgeven door een gesloten bankenpatroon met afgeronde hoeken. Daardoor ontstond een soort 'kuip'. Indien nodig konden banken worden bijgemaakt en extra stoelen

geplaatst, zonder dat een zich daartegen verzette. De orde of ook de vrouwen ruim vervangen konden banken. Men koos echter stoelen, zonder dat we hen kennen.³⁷ Het banken doorbroken door loopdeuren. De banken langs de kerk waren oplopend in de voorgaande periode de regelmaat van de inrichting. Deze was mogelijk door meubilair was verwijderd als één geheel werd om de plaatsing van de banken schikt gemaakt aan een nieuwe vorm. Dit bracht dat het aantal zitplaatsen onvoldoende zicht op de stoel toenam, mede door de kolommen. Het totaal was ook iets verminderd. Hier ging dus ten koste van de plaatsing en de kwaliteit ervan.

³⁶ Archief Amstelkerk, kerkmeesters, 4 augustus 1871.

³⁷ Archief Amstelkerk, kerkmeesters, 14 februari 1871.

Eén van de eisen die in 1836 aan het ontwerp van het nieuwe interieur gesteld werd, was dat door de verbouwing "geen benaauwdheid of bedomptheid" mocht ontstaan en dat de bestaande ruimte behouden moest blijven. In 1839 vroeg kerkmeester Van Rossum opnieuw aandacht voor deze zaak om te voorkomen dat de "middelen tot luchtverversching" later zouden ontbreken.³⁸ Ook toen werd een goede ventilatie al van groot belang geacht. Vanaf het eind van de 18e eeuw zag men de noodzaak van hygiëne in en zijn voor openbare gebouwen proeven genomen om het verblijf in die ruimten te verbeteren. In 1798 nam de nieuwe regering het initiatief tot het instellen van een 'Commissie van geneeskundig toezicht', ter bevordering van de gezondheid van de burgers. Deze commissie zou zich onder andere bezig moe-

ten houden met de wijze waarop luchtkokers gemaakt moesten worden voor gebouwen waar een menigte mensen voor enige tijd vergaderen.³⁹ Tot die categorie behoorden ook de kerken. Aandacht voor luchtcirculatie in kerken was dus al jarenlang aanwezig. De predikant die de inwijding van de kerk verrichtte licht ons in over het ventilatiesysteem van de Amstelkerk. De gewelven van de omgang van de kerk zijn zo gemaakt, "dat onder dezelve de schadelijke dampen naar het middenruim optrekken, om daar naar buiten te worden ontlast."⁴⁰ Waarschijnlijk zijn de halve bogen in de omloop, waarvan een aantal is vol gezet met houten roosters, bedoeld voor de ventilatie. De eis inzake luchtverversing heeft daardoor mede de vormgeving van het interieur bepaald.

Het karakter van de gotiek van de Amstelkerk

Met het wijzigen van het oude schuurinterieur in een "schoon Gothisch gebouw" ging een lang gekoesterde wens in vervulling. De Amstelkerk met haar "statige kolommen, sierlijke kapitelen, smaakvolle bogen en schoone gewelven" boezemde eindelijk "gevoel voor het schoone" in.⁴¹ Met de gotiek sloot men aan bij de smaak van die tijd. De herleving van de gotische stijl stond toen in Nederland nog maar aan het begin van een hele ontwikkeling. Ze werd toen ook nog niet vereenzelvd met 'katholiek',

³⁸ Ibidem, 11 juli 1839

³⁹ Verzameling van stukken betreffende de aanstelling eener commissie van geneeskundig toezicht te Amsterdam, Amsterdam 1798, Vertoog, p.79

⁴⁰ Van Limburg Brouwer, *Leerrede*, p. 13

⁴¹ Ibidem, p. 15

t wordt toegepast op een niet-
structuur; van gotische con-
s geen sprake. Men streefde ook
getrouwe navolging van goti-
beelden na. Tegen wat wij een
zouden noemen, had men
waar, zoals ook blijkt uit het
van Springer. Dat zal een reden
est waarom de niet-gotische
en van Alewijn geen moeilijk-
everden. Zijn inbreng heeft
voorkomen dat het midden-
zwaar en drukkend karakter

zou krijgen, wat naar zijn
zou zijn geweest als het
Springer zou zijn uitgew
derde echter niet de eenh
gebouw. Het plafond van
ruim heeft stilistisch gez
band met de overwelling
ken en de boven elkaar ge
die zich daar bevinden. I
alleen de wandopstand v
ruim en de verspreide to
spitsbogen op het meub
kerk tot een "schoon Go

Com-
aw Tonis
rijven,
llecte,
voor-
t exteri-
n aan-

stenen huizen van de koster en de deur-
waarder (te vergelijken met een conciër-
ge thans) moesten blijkbaar zo blijven.
De onderzijde van de buitenwand zou
bekleed moeten worden met een hard-
stenen plint met daarboven een betim-
mering die als muurwerk behandeld zou

zij de noodzaak van de aanpassing van het exterieur uiteenzetten: "Wij stemmen het toe, onze Voorvaders en Vaders hebben zich met die min behagelijke gedaante vergenoegd: maar andere tijden eischen ook andere daden. Toen waren de Roomsche kerken uitwendig van alle sieraden verstoken, - en thans? De ene na de andere verrijst en prijkt

met een pracht, die wel eens verkwistend is, en onze Hervormde Kerken voor het oog overschaduwet."⁴³ De tegenstelling met de nieuwe katholieke kerkgebouwen was net zoals bij het interieur, een belangrijk argument om iets aan het exterieur te doen.

De Grote Commissie gaf haar goedkeuring echter niet. Men vond het behande-

len van slechts een aantal wanden in bouwkundig opzicht niet verantwoord.⁴⁴ Het zou niets hebben uitgemaakt als het plan alle wanden had omvat, want men vond de verfraaiing van het exterieur niet noodzakelijk en wenste er daarom geen geld aan te besteden. Voor dit plan kwam geen gift binnen en het bleef bij een ontwerp.

*Deel van het
avondmaalszilver
uit 1849.
(Stadsherstel)*

Het avondmaalszilver van de Amstelkerk

Het voorbeeld van vrijgevigheid dat mevrouw Tonis gaf, kreeg in de jaren na de verbouwing nog enige navolging. Er kwamen toen verschillende schenkingen binnen voor een zilveren avondmaalsstel. In 1846 ontving de Amstelkerk een

⁴³ Ibidem, 11 november 1842

⁴⁴ Ibidem

legaat van B. Heijkoop om het avondmaalsstel te verbeteren. De zilversmid Van Osenbruggen moest voor dit geld vier zilveren bekers maken. Daarnaast bleef het oude tin in gebruik. Drie jaar later werd het tin overtuillig omdat het gemeentelid G. Westenberg de Amstelkerk een compleet zilveren avondmaalsstel schonk, bestaande uit drie schotels, vier bekers, drie kannen en twee offerchalen. Hij had zijn erfgename verzocht dit zilverwerk reeds vóór zijn overlijden voor de Amstelkerk te laten vervaardigen. Bijna twee jaar later ontving de koster f 400,- van een zekere D.v.E.⁴⁵, met het verzoek het geld te gebruiken voor een zilveren doopvont. Dit moest vervaardigd worden in de stijl van het avondmaalszilver, door de goud- en zilversmid Hesse, de zoon van de koster van de Amstelkerk. Het tin van de Amstelkerk werd in 1852 aan de Noorderkerk geschonken.

De bank voor de godsdienstonderwijzers in de omloop (Stadsherstel)

Het interieur van de Amstelkerk vóór de restauratie

Het interieur van de Amstelkerk van vóór de restauratie gaf een beeld van de wijze waarop de eredienst er gevierd werd en van de rangen en standen onder de kerkgangers. Op diverse banken waren nog de opschriften te zien die

aangaven voor wie ze gereserveerd waren, zoals kerkmeesters, diakenen, collectanten, pastoor, koster en de organist. Daarop stonden ook banken voor het onderwijs van de scholen der Hervormde Gemeente, de diaconale instellingen en voor stud

⁴⁵ In 1838 had ene D.v.E. al een gift gedaan voor de bouw van het orgel, zie pag. 58

Er waren veel overeenkomsten met de situatie van de 18e-eeuwse plattegrond. De kerkmeesters en ouderlingen hadden hun plaatsen nog aan weerszijden van het doophuis. Daarachter zaten de diakenen. De koster had nog steeds zijn plek achterin het doophuis. Door de instelling van nieuwe ambten in de 19e eeuw moesten ook voor de personen die deze bekleedden, banken worden gereserveerd. Na 1810 was een 'College van collectanten' opgericht. Zij kregen een plaats vlakbij de diakenen. Vanaf 1843 was er ook een bank voor de organist. Voor diakenen en collectanten was er ook plaats in de geveerde banken in de omloop achter de preekstoel. Mogelijk om het belang van hun functie aan te geven werd een luifel boven hun plaats gemaakt. Er waren nog twee banken in de omloop die een luifel hadden: de

bank van de regenten en een bank aangeduid als 'Verhuurde bank no. 2'. Waarschijnlijk was deze bank vroeger bestemd voor een specifieke groep, maar is het opschrift later gewijzigd, net zoals bij de burgemeestersbank. Op de plattegrond van 1840 wordt deze nog 'Burgemeestersbank' genoemd. Tot het begin van de restauratie in 1988 stond er te lezen 'Gereserveerde bank'. Hetzelfde zal gelden voor de twee pilaarbanken waarop tot vóór de restauratie 'Verhuurde bank no. 1' stond. De geveerde banken in de omloop zonder luifel waren waarschijnlijk de goedkope en/of gratis plaatsen. Voor een plaats in de eikenhouten banken rond het stoelenpark moest ongetwijfeld meer betaald worden. In de notulen vinden we prijzen als f 7,-, f 6,80 en f 6,30 per jaar. De duurste plaatsen vinden we in het doophuis.

Zat men daar achter een pilaar dan moest nog f 9,30 betaald worden, voor een plaats achter de preekstoel f 10,30. Wenste men voor of opzij van de preekstoel te zitten dan was de prijs f 11,30. Daarbij kwam dan nog f 4,- voor de stoel en f 6,- als deze nieuw was. In de loop van de 20ste eeuw is het verhuren van plaatsen in onbruik geraakt. Na de verfraaiing van de kerk in 1840 en de plaatsing van het orgel in 1843 is er weinig meer veranderd in de Amstelerkerk. In de jaren dertig van de vorige eeuw waren de stoelen aan vervanging toe en kreeg het middenruim een houten vloer. In die tijd zijn ook de olielampen vervangen door elektrisch licht. Na de sluiting van de kerk in 1985 zijn de stoelen naar het Mozeshuis gegaan, waar de Amstelerkerkgemeente een voorlopig onderdak vond.

Besluit

De bewoners van de grachtengordel hebben opmerkelijk lang genoegen genomen met het eenvoudige interieur van hun wijkkerk. Bij de inwijding van het verbeterde gebouw in 1840 werd de vroegere situatie door de predikant beschreven als "een getimmerte, dat de kerkgangers voor de ongunst van het weder kon beschutten, maar weinig geschikt was, om de gedachten opwaarts te voeren tot het Hooge Wezen, welks naam in hetzelfde wordt aangeroepen".⁴⁶ In hoeverre hij hiermee de mening vertolkte van allen die in de daar voorafgaande anderhalve eeuw in de Amstel-

kerk bijeenkwamen, moeten we in het midden laten. Het is een vaststaand feit dat tot in het begin van de 19e eeuw noch gemeenteleden, noch het stadsbestuur initiatieven genomen hebben om iets aan de situatie te veranderen. Er werden geen schenkingen ontvangen om het gebouw of het meubilair te verfraaien. Slechts het noodzakelijke was aanwezig voor het houden van godsdienstoefeningen. En dat terwijl vrouwen uit de

⁴⁶ Van Limburg Brouwer, *Leerrede*, pp. 16-17

voornaamste Amsterdamse families hier een plaats in het doophuis hadden. De meeste kerkmeesters kwamen ook uit deze hoge kringen. Misschien vond de overheid een mooi gebouw niet een eerste vereiste, getuige een gedichtje van kerkmeester Laurens Bake. Dit gedichtje werd boven de plattegronden van de kerk afgedrukt.

*De Godsvrugt plaatste wel den Godsdienst
in de kerken:*

*Dog God (die 't goeddoen mint, geen
woorden zonder werken)*

*Bewoond nog hout, nog steen, maar een
opregt gemoet*

*Dat needrig smeekt, en hem met dank en
lofzang groet.*

36

De Amstelkerk

Hoe de kerkgangers uit die tijd er zelf over dachten weten we niet. Nadat de kerkelijke gemeente in 1810 zelf de gebouwen in eigendom kreeg, veranderde de situatie. De Hervormde Kerk was nu financieel afhankelijk van de eigen gemeenteleden. Deze moeten zich meer verantwoordelijk gevoeld hebben, waardoor er giften kwamen om de Amstelkerk op te knappen. Het verlangen naar verfraaiing van het eigen gebouw werd mede ingegeven door de bouwactiviteiten van de katholieken. Na de giften voor het opknappen van het interieur, de aanschaf van het orgel en het avondmaalszilver hield de geldstroom op. Men onderhield het gebouw, maar ingrijpende wijzigingen vonden niet meer plaats. Zo is een 17e-eeuws gebouw met een 19e-eeuws interieur tot ons gekomen.

*Kerkbezoekers op de omstreeks 1930 vernieuwde stoelen. Wf
Eigendom mevrouw Pouderoyen-Kooij. (Stadherstel)*

Literatuur

T. van Domselaer - *Beschryvinge van Amsterdam, haar eerste oorsponk uyt den huyze der heeren van Aemstel en Aemstelland: met een verhaal van haar leven en dappere krijgsdaden Amsterdams kleyne beginselen, outheyt, bemuuring en verscheyde vergrotingen* (Amsterdam 1665)

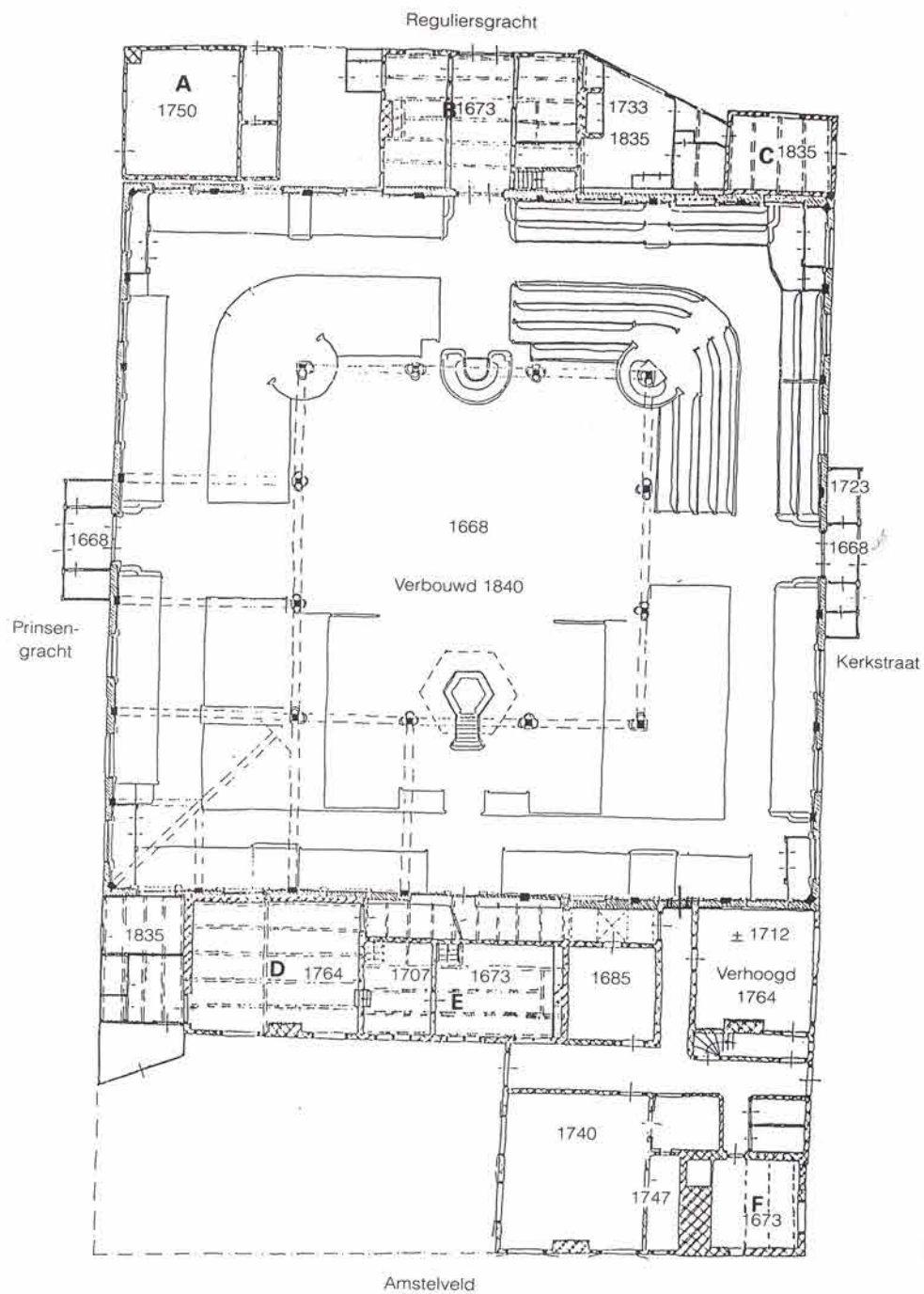
I.H. van Eeghen - 'Amsterdamse Doophuizen', in *Maandblad Amstelodanum* 50(1963) p. 220-226

G.A. van Limburg Brouwer - *Leerrede ter inwijding der inwendig verfraaide Amstelkerk te Amsterdam* (Amsterdam 1840)

Nederduitse en Latynse keurdigten by een verzamelt door de Liefhebberen der Oude Hollandse Vryheit (Rotterdam 1710)

C. van der Vijver - *Geschiedkundige beschrijving der stad Amsterdam sedert hare wording tot op den tegenwoordigen tijd*, 4 delen (Amsterdam 1844-1848)

J. Wagenaar - *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, scholen, schutterye, gilden en regeeringe*, 3 delen (Amsterdam 1760-1767)

A 'Stal van Na
Bergplaats

B Deurwaarde

C Stookhok

D Diaconie

E Kosterij

F Bakkerij

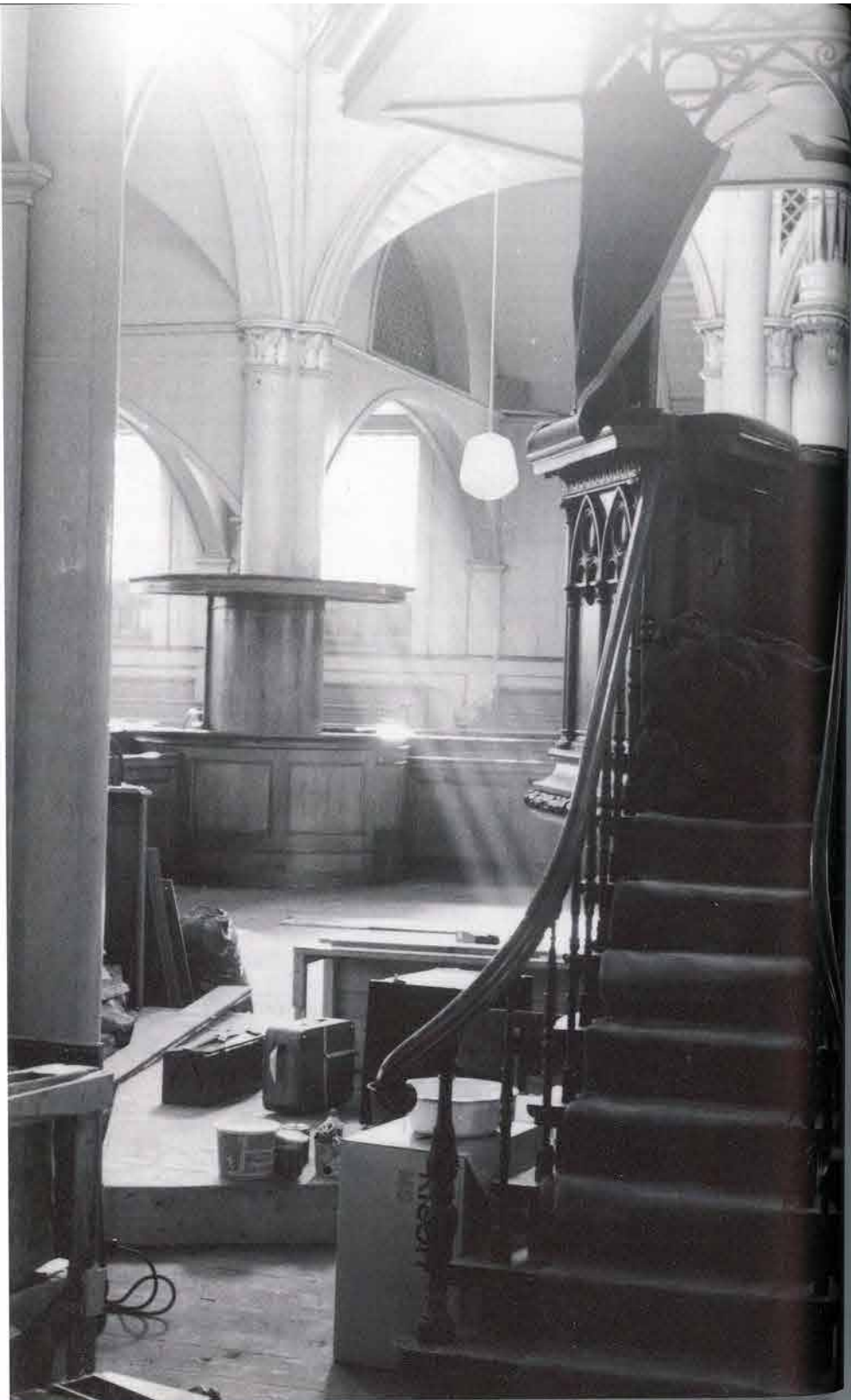
*De ontwikkelingsgeschiedenis van het complex**

- 1668-Bouw van de kerk door timmerman Jacob Martszn
1670 naar ontwerp van architect Daniël Stalpaert.
1673 Kosterij wordt gebouwd met souterrain, parterre, eerste verdieping en zolder. Tegelijkertijd stenen voorbouw aan de Reguliersgracht voor diaconie, woning voor de deurwaarder en brandstoffenbergplaats. Op de hoek van het Amstelveld wordt de bakkerij gebouwd, waar armen éénmaal per week gratis brood wordt verstrekt.
1685 Uitbreiding van de kosterij met onder andere stenen kruistongewelf.
1707 Naast de kosterij wordt op begane grond de kerkmeesterskamer gebouwd met een verdieping.
1712 Voorhuis van de kosterij gebouwd aan de Kerkstraat-zijde.
1723 Vergroting van het noordelijk entreeportaal met twee extra tochtportalen.
1733 Naast de woning van de deurwaarder wordt een houten stookhuis gebouwd, omdat men bij slecht weer onmogelijk buiten de stoven kon vullen. Fundament bij oostpilaar in het doophuis vermaakt.
1734 Verscheidene nieuwe masten onder de pilaren geheid.
1740 Bouw van de grote voorkamer aan de kosterij, aan de zijde van het Amstelveld. Op de hoek Kerkstraat/Reguliersgracht wordt een houten schuurtje gebouwd.
1742 Eén zijde van het dak wordt vernieuwd "als voorgaande jaar".
1747 De gang tussen de bakkerij en de nieuwe voorkamer van 1740 wordt overdekt.
1750 Op de hoek van de Prinsengracht en de Reguliersgracht wordt een stenen huisje gebouwd voor het opslaan van de stoven.
1755 De bovenkap van de kerk wordt vernieuwd met nieuwe pannen en vierkante sporen in plaats van sparren. Tegelijkertijd wordt de buitengevel van de kerk vernieuwd met horizontale houten delen die over het originele verticale beschot worden aangebracht.
1764 Het voorhuis van de kosterij aan de Kerkstraat wordt geheel verbouwd en verhoogd. De ingang komt aan de Kerkstraat te liggen. Tevens uitbreiding diaconie richting Prinsengracht.
1765 Ten behoeve van de diaconie wordt de kosterij, op de begane grond, uitgebreid zodat daar een grote kamer ontstaat "met twee grote ramen op het Amstelveld uitkijkend".
1766 Fundamenten aan de noord- en zuidzijde vernieuwd.
1782 Pilaar in het doophuis aan westzijde gerepareerd.
1787 Kerkmeesterskamer aan het Amstelveld krijgt nieuwe ramen met luiken.
1821 Nieuwe ramen in de kerk aangebracht: 12 bovenramen met ronde togen en 22 onderramen geheel vierkant.
1835 Het houten stookhok op de hoek van de Kerkstraat en de Reguliersgracht wordt vernieuwd in steen. Van de ruimte die in 1733 was gebouwd tussen dit stookhok en het poortgebouw wordt het interieur vernieuwd. Laatste uitbreiding bij de kosterij aan de Prinsengracht. Nieuw interieur voor de kerkmeesterskamer.
1840 Het interieur van de kerk wordt vernieuwd in neogotische stijl naar ontwerp van H. Springer met aanpassingen van C. Alewijn door architect P.J. Hamer met inbegrip van het meubilair; timmerman P. Baaij.
1842 De luidklok wordt voor f 300 als oud metaal verkocht. De klokkenstoel is vermoedelijk gesloopt. Het orgel wordt gebouwd door Jonathan Bätz.
1892 In het middendeel van de kerk wordt een stucplafond aangebracht.
1970 Bij 300 jarig bestaan wordt een nieuwe klokkenstoel met klok gemaakt.
1985 1 september - Amstelkerkgemeente verhuist naar het Mozeshuis.
1986 4 november - de Amstelkerk voor f 1,- aan Stadsherstel verkocht.
1988 1 juni - restauratie gaat van start.
1990 1 september - voltooiing van de restauratie.

* Bronnen: Archief B. Bijtelaar (4-12-1965) en Reinout Hilhorst (1987)

40

De Amstelkerk

2

De architectuur en de constructie

dr. ing. H.J. Zantkuijl

41

De Amstelkerk

In 1663 begon men met de verkoop van erven in het tweede deel van de grote stadsuitleg, waartoe in 1658 reeds besloten was. De stad was naar traditie verplicht om voor de Gereformeerde Eredienst (nu Hervormde Kerk) een voldoende aantal kerken te bouwen. Om snel aan het verzoek van de bewoners van de nieuwe wijken te voldoen werden eerst houten noodkerken neergezet, die naar men hoopte snel vervangen zouden worden door definitieve stenen gebouwen. Er werden om deze reden twee noodkerken opgericht, één op Rapenburg (1660) en één op het Amstelveld (1668). Deze laatste echter pas na lang aandringen van de bevolking ter plaatse. Ook in het eerste deel van de stadsuitleg kwam nog een noodkerk, op het Bickerseiland (1660). Houten noodgebouwen houden het vaak zeer lang uit. Dit was niet het geval met de kerk op Rapenburg. Reeds in 1671 werd deze vervangen door een stenen kerk op Wittenburg, die de Oosterkerk werd genoemd. Reden hiervoor was het feit dat de noodkerk was gebouwd op een plek waar een sluizencomplex zou komen. De kerk op het Bickerseiland hield het langer uit. Pas in 1736 werd deze vervangen door een stenen gebouw, de Eilandskerk (gesloopt in 1950). De Amstelkerk zou nog langer blijven staan. Om ons niet bekende reden is de houten noodkerk altijd als kerk blijven functioneren.

*Interieuropname van
vlak voor de
restauratie.
(Collectie
Stadsherstel)*

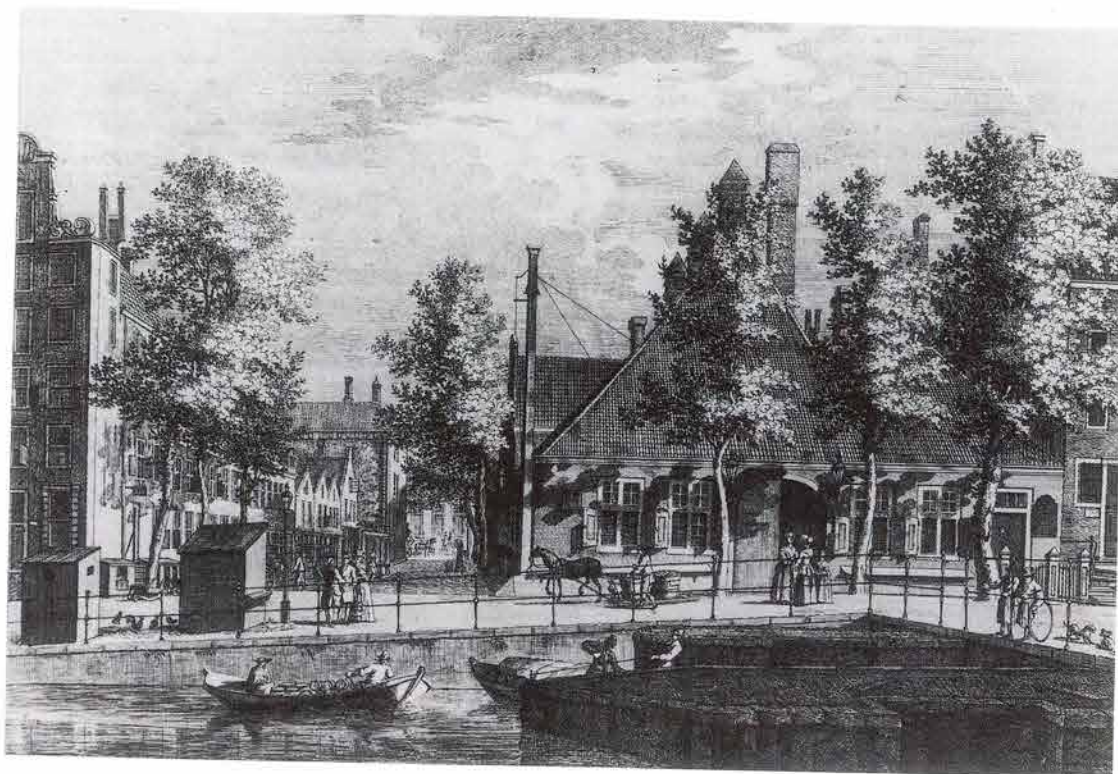
Ervaringen met grote houtconstructies

Hoewel de houtconstructie van de Amstelkerk respect afdwingt en niet de snel in elkaar getimmerde 'predik-schuur' was die het woord doet vermoeden, was het zeker geen bijzonder hoogstandje in die tijd. Het construeren in hout had een lange traditie. Dat in de middeleeuwen een groot deel van de woonhuizen geheel van hout was, mag als bekend verondersteld worden. Maar ook bij de bouw van grote stenen gebouwen was de houtconstructie in het westen van ons land nog onontbeerlijk. De hoog oprijzende middenbeuken van de

Oude en de Nieuwe Kerk waren slechts mogelijk door de zware houten jukken die de noodzakelijke stijfheid in de dwarsrichting waarborgden. Tot in de 17e eeuw bleef de houtconstructie een onmisbaar onderdeel van het totale bouwproces. De Zuiderkerk, gebouwd tussen 1603 en 1611, kon ook de zware houten jukken nog niet missen, hoewel de architectuur in tegenspraak was met deze constructie. De Westerkerk daarentegen, ontworpen in 1621, is als een geheel stenen gebouw te beschouwen. De grote torens, zoals die van de Oude

*De Nieuwe
Walenkerk of Franse
Kerk, Prinsengracht
hoek Molenpad.
Tekening door P.H.
Schouten voor de
Atlas van Fouquet
(Gemeentearchief
Amsterdam)*

Kerk, Zuiderkerk en Westerkerk geven eveneens indrukwekkende staaltjes van houtconstructie te zien. De schouwburg op de Keizersgracht werd in 1617 gebouwd, geheel van hout. Pas in 1637 werd deze vervangen door een stenen gebouw, waarbij de houtskeletten nog een belangrijke rol speelden. De zware blokhuizen die in 1651 in de Amstel werden gebouwd, als verdediging van deze ingang van de stad, waren geheel van hout. Naast hun functie als wachthuizen, boden zij tevens plaats aan

kanonnen. Ook de grote industriegebouwen achter het grote Oost-Indisch Zeemagazijn op Oostenburg (1661) waren geheel van hout. De stadssteenhouwerij op de Leidsegracht, neergezet om de bouw van het stadhuis op de Dam (1648-1652) mogelijk te maken, was geheel van hout compleet met het karakteristieke classicistische torentje met uurwerk.

In het landelijk gebied ten noorden van Amsterdam was de grote stolpboerderij allang gemeengoed. Het grote houten

vierkant waar het hooi werd opgeslagen, vertoont wat type constructie betreft veel overeenkomst met de Amstelkerk. Ook na de bouw van de Amstelkerk zou de houtbouw nog een belangrijke plaats innemen. In 1650 was op de hoek van de Prinsengracht en het Molenpad de schermerschool gebouwd, geheel van hout. In 1685 werd deze schermerschool ingericht voor de Nieuwe Walenkerk, vanwege de vele refugiés. Na de herroeping van het Edict van Nantes waren zij naar ons land gekomen. De scherm-

school bood plaats aan 1400 personen. In de Atlas van Fouquet staat een fraaie afbeelding van deze kerk, waaruit blijkt dat het een langwerpig gebouw was met lage zijbeuken en een hoog dak. Uit de architectuur is op te maken dat hier sprake is van een driebeukige aanleg. Hoewel de middenbeuk zeer hoog was, ontving de binnenruimte geen licht van uit het dak. Slechts de ramen in de lage

zijwanden zullen een spaarzaam licht gegeven hebben. Het is niet te constateren of in het rechter dakvlak kapellen waren aangebracht. In de Atlas van Fouquet staat bij de plaat geschreven: "De Nieuwe Waalen of Franse Kerk heeft haaren voornaamste ingang op de Prinsengracht bij het Molenpadt, is slechts van hout opgeslagen en met een hoog pannendak gedekt." In 1685 werd beslo-

ten dit gebouw "tot eene nieuwe Waalen kerk te maken, hetgeen in den jaare 1686 volvoerd werdt". Opvallend is dat op de hoek eenzelfde luidklokconstructie voorkomt als bij de Amstelkerk. Ook in de 18e eeuw zal de houtbouw nog een belangrijke rol blijven spelen. De houten schouwburg op het Leidseplein, gebouwd in 1773, zou het honderd jaar uithouden.

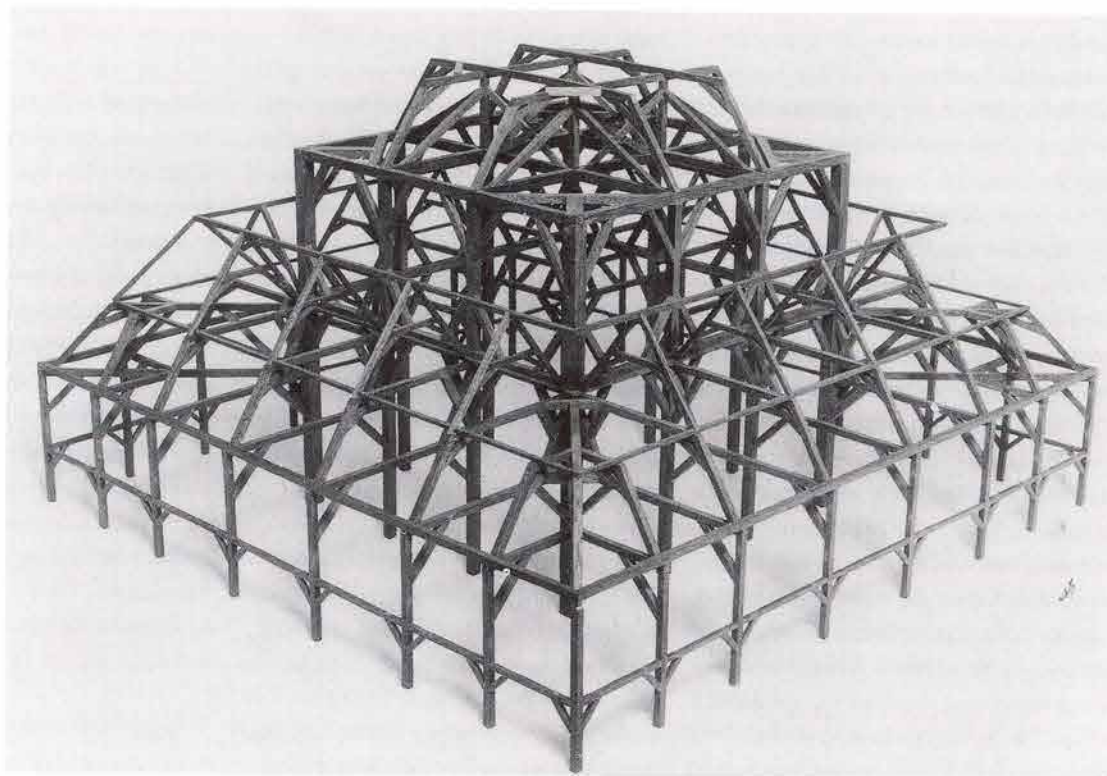
De ruimtevorm van de Amstelkerk

Op 9 augustus 1668 besloot de Vroedschap tot de bouw van de predikschuur van hout op het Amstelveld. Het ontwerp van deze noodkerk zal onder leiding van de stadsbouwmeester Daniël Stalpaert tot stand gekomen zijn. Hij was verantwoordelijk voor alle door de stad uitgevoerde bouwwerken. Bovendien was hij in 1669 benoemd als één van de vier kerkmeesters. De timmerman-aannemer was Jacob Martszn. In 1670 werd de kerk in gebruik genomen. De opzet van de Amstelkerk was traditioneel en modern tegelijk. In zijn stenen kerk te Oudshoorn (1663) had Daniël Stalpaert reeds een vierkante plattegrond aangehouden, maar met de opbouw van een Grieks kruis (vergelijk de Noorderkerk 1621). Hetzelfde zou hij doen bij de Oosterkerk (1669). De grondslag van deze laatste kerk is

100 x 100 voet (28,3 x 28,3 meter).

De Amstelkerk kreeg eenzelfde vierkante grondslag met dezelfde maten. De opbouw bleef echter vierkant wat voor de kerkbouw als nieuw kan gelden. Gezien vanuit de bouw van een stolpboerderij is het middenvierkant traditioneel. Echter, het hoger optrekken van het vierkant om goed licht te krijgen is bij de Amstelkerk zeker als een vernieuwing te beschouwen. De doorsnede laat een driebeukige opbouw zien waarvan de middenbeuk hoger opgetrokken is. Er kan hier gesproken worden van een basilikale opbouw, wat op een lange traditie kan bogen. De opzet om deze basilikale opbouw in het vierkant toe te passen was echter nieuw. De ruimtelijke vorm van de Amstelkerk zou nog het beste te omschrijven zijn als een centraalbouw met basilikale opbouw.

*Maquette van de
houtskeletconstructie
van de Amstelkerk,
vervaardigd door
Marc van de Velde,
1988 (TU Delft)*

De constructie van de kerk

Geheel in de traditie van de houtbouw bestaat de constructie van de Amstelkerk uit zware stijlen of staanders, verbonden door liggers, die door middel van schoren (korbelen) hecht en stijf aan elkaar verbonden zijn. Door de latere betimmeringen is deze constructie aan het oog onttrokken, maar de tekening van Gerrit Lamberts uit ca. 1820¹ en de maquette die door Marc van de

Velde van de Technische Universiteit Delft in het kader van een onderzoek werd gemaakt, geven een goed beeld van deze constructie.

De maten van de Amstelkerk zijn als volgt: het vierkant meet als gezegd 100 x 100 voet of 28,3 x 28,3 meter, het middenvierkant overspant 50 x 50 voet of 14 x 14 meter, terwijl de omgangen ieder 25 voet of 7 meter breed zijn. De hoogte

¹ Zie pag. 9

van het middenvierkant, tot onder de horizontale balken van het dak, bedraagt eveneens 50 voet. De hoogte van de omgang is ook hier even groot als de breedte, namelijk 7 meter.

Al het constructiehout is grenenhout. De staanders van het middenvierkant zijn voorzien van afgeschuinde hoeken die eindigen in kapellen of schuine driehoeken waardoor de staanders aan de boven- en onderzijde de vierkante vorm weer herkrijgen. De staanders of stijlen zijn door deze behandeling wat men noemt 'gebiljoent'. Deze traditionele bewerking is de enige ornamentering aan deze houtconstructie. Dat de zware middenstijlen op die wijze gebiljoent zijn, kan ook zijn verklaring vinden in het feit dat het stoelen- en bankenpatroon zeer nauw aansloot aan deze zware stijlen. De rechte hoeken zouden niet alleen hinderlijk werken voor het gezicht

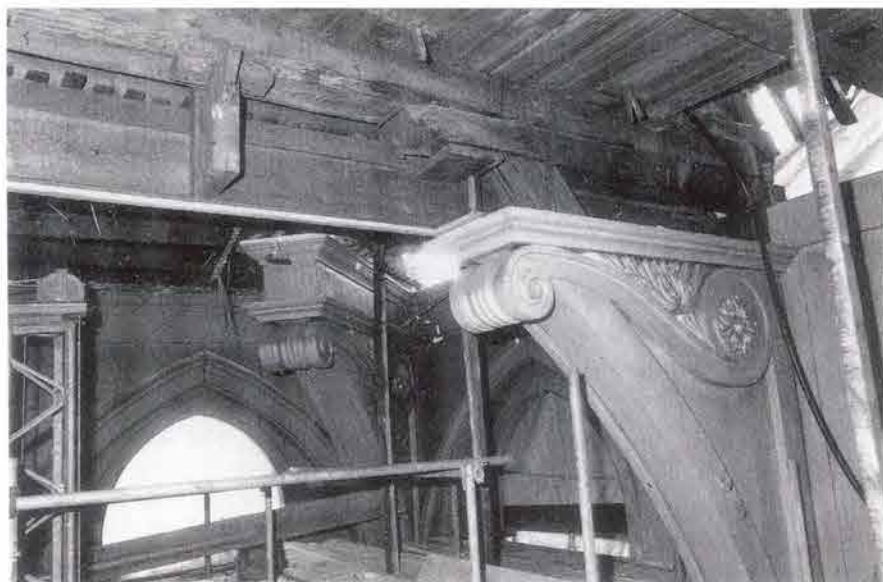
maar tevens in de weg zitten bij het plaatsnemen in de directe omgeving. De overige stijlen, liggers en korbelen zijn eenvoudig vierkant bewerkt. De hoeken zijn vaak ruw afgehakt. Bij deze bewerking, waarbij de schors van de boom wordt weggehakt, spreekt men van 'wankanten'.

De overspanning van 14 meter van het middenvierkant met een punt- of tentdak is eveneens een hoogstandje. Als vergelijking de volgende maten: de middenbeuk van de Zuiderkerk is 11 meter, van de Westerkerk 12 meter, van de Nieuwe Kerk 10 meter en van de Oude Kerk 11 meter. De middenvierkanten van zowel de Noorder- als de Oosterkerk zijn net als bij de Amstelkerk 14 meter. Op de maquette is de constructie van de dakspanten het best waar te nemen.

De huidige roederamen van de kerk zijn nogal provisorisch geplaatst in de con-

structie van de wand temidden van het stijl- en regelwerk van de originele driedelige kruiskozijnen. Deze laatste zijn op de tekening van Gerrit Lamberts en op die van H. P. Schouten voor de Atlas van Fouquet² duidelijk aangegeven. De kerk had oorspronkelijk slechts een beschieting en wel van verticale of staande delen aan de buitenkant. Ook deze delen zijn van grenenhout en nog voor een groot deel aanwezig onder de later aangebrachte horizontale delen die al op de tekening van Schouten uit ca. 1770 te zien zijn. De eenvoudige beschieting en de met wankanten afgewerkte constructiedelen wijzen op een voorgenomen gebruik van slechts enkele jaren. Ook de problemen die aan de fundering zouden ontstaan, wijzen in deze richting.

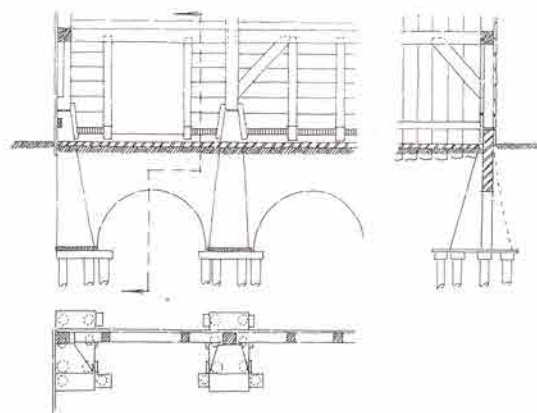
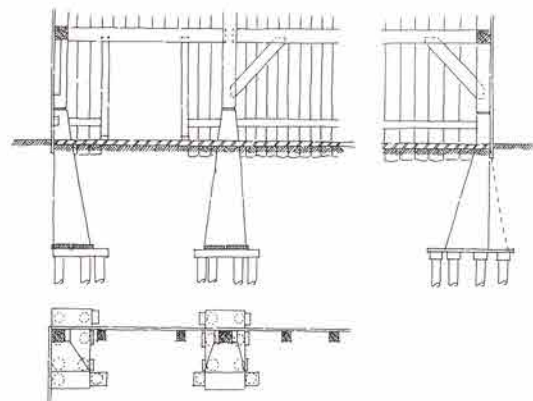
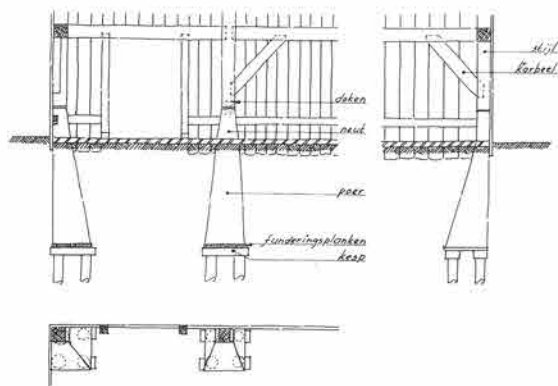
² Zie afbeelding op de voorkant

Een deel van de opengewerkte constructie in de hoge kap. Duidelijk is te zien hoe de 19e-eeuwse betimmering om de originele constructie van 1670 is getimmerd. (Stadsherstel)

Uit de gegevens die het archiefonderzoek van mej. B. Bijtelaar heeft opgeleverd, blijkt dat de stabiliteit van het gebouw pas in de loop der jaren is verkregen. De originele funderingsconstructie zal er als volgt hebben uitgezien. De zware staanders van het middenvierkant en de stijlen in de buitenwand van de omgang stonden op zandstenen neuten die op hun beurt op gemetselde poe-

ren waren geplaatst. Deze poeren waren onderheid met vier palen met een gemiddelde diameter van 18 à 20 centimeter. De houten stijlen zijn met doken verankerd in de zandstenen neuten. De diverse palenbundels onder de poeren van het middenvierkant waren niet zoals gewoonlijk door houten trekbalen met elkaar verbonden. Bij uitzondering waren zij, vlak onder de bakstenen vloer,

Linkshoven: Reconstructie van de fundering in originele staat op de hoek van de Reguliersgracht en de Kerkstraat.

Onder: Reconstructie van de fundering van het bijkeien van de palen onder de stijlen van de houtskelet, op de hoek van de Reguliersgracht en de Kerkstraat.

Rechtshoven: Opmeting van de huidige toestand van de fundering op de hoek van de Reguliersgracht en de Kerkstraat.

(Tekeningen: Studsherstel)

verbonden door een smeedijzeren staaf. Deze staaf liep bij wijze van ringanker om het middenvierkant. De staanders konden hierdoor zowel naar het midden als naar de omgang uitwijken; trekstangen in die richtingen waren niet aanwezig. Hoewel de houtconstructie door de vele schoren of korbelen als een stijve constructie is te beschouwen, blijft de mogelijkheid van vormverandering aanwezig. Door de windbelasting kan een verschuiving van het middenvierkant plaats vinden, zeker ten aanzien van de lange staanders. Deze laatste kunnen een zijwaartse druk op de poeren en palen uitoefenen. In de originele toestand was er geen of onvoldoende weerstand tegen deze zijdelingse druk in de fundering. In de loop der jaren is tijdens het geregeld terugkerende funderingsherstel getracht de poeren in de omgang, door middel van bakstenen funderingsmuren, met elkaar te koppelen zodat hier de nodige stijfheid zou ontstaan.

De originele funderingsconstructie aan de Reguliersgracht- en de Amstelveldzijde. De houten stijl rust op de natuurstenen neut die op zijn beurt weer gedragen wordt door een bakstenen poer.
(Stadsherstel)

De herstellingen in de fundering

Reeds in 1678 - dus acht jaar na de ingebruikname - waren er klachten "over de slechte toestand van het fondament van de kerck en de noodige reparatien soo aen den predickstoel als de andere gestoelten nootsaeckelijck sall moeten gedaen worden niet sonder grootte kosten". Het is niet zeker of er toen al maatregelen zijn genomen. In 1694 werden er

werkzaamheden uitgevoerd waar veel geld en diverse ambachtslieden aan te pas kwamen en wel:

"heijbasen	f 55:17: --.
houtkoper	f 275: 16: --.
timmerman	f 196:12: 8.
metselaar	f 100: 7: 8."

(n.b. guldens: stuivers: penningen)

De voetingmuur met de hardstenen neuten waarop de nieuwe stijlen staan voor de bevestiging van de nieuw aangebrachte horizontale delen. (Architectenbureau Prins)

Het is niet te achterhalen waar deze werkzaamheden voor waren, maar het is niet onmogelijk dat het om funderingsherstel ging. In latere jaren komt er meer duidelijkheid in de omschrijving.

In 1696 werd er nog eens gegraven naar de fundering, maar er kwamen geen heibazen aan te pas. Na 37 jaar, in 1733 werd het weer noodzakelijk om de fundering aan te pakken. "In de maand december is het fundament van de preekstoel vemmaakt, alsmede van de oostpilaar int doophuis en anno 1734 verscheyden palen in de fondamenten geheid."

Deze actie duurde enkele maanden "... in de maand July 1734 zijn de fondamenten verzien met verscheijde nieuwe masten onder de pilaren". Tijdens het funderingsonderzoek ten behoeve van de

restauratie is komen vast te staan dat de fundering van de staanders in de buitenwand van de omgang versterkt is met twee extra palen aan de binnenzijde en twee aan de buitenzijde van de kerk. Deze twee palen aan de buitenzijde geven geen moeilijkheden; voor die aan de binnenzijde moet een stuk uit het dak verwijderd zijn om ze te kunnen slaan. De diameter van de nieuwe palen is 18 centimeter, gelijk aan de bestaande. Op de nieuwe palen zijn kespens gelegd met daaroverheen zware funderingsplanken van 7 centimeter dik, die onder de gehele poer doorlopen. Hier waren de vijzelaars nodig om de staander te vangen waardoor er metselwerk onder deze staanders vervangen kon worden. Dit laatste is, voor zover geconstateerd kon worden, niet gebeurd met de zware

staanders van het middenvierkant. Hier zijn geen palen bijgeheid. In 1733 werd de oostpijler in het doophuis genoemd. Op de 18e-eeuwse stoelenindeling van het doophuis³ is duidelijk te zien dat de staander aan de oostzijde van de preekstoel (er staat een 'o' bij geschreven) afwijkt van de overige staanders in deze rij. Met de plaatsing van de stoelen moest daarmee rekening gehouden worden.

In 1768 was er weer sprake van het herstellen van de fundamenteen en tevens het verzoek "om aan de zuydzijde en noordzijde van derzelve palen of andersints een afschutsel te laten maken om het wateren te beletten, dog al zoo zulx te veel zoude belemmeren, is dat afgekeurt". De koster noteerde verder: "... en de fondamenteen aan de zuydzijde is bevolen tegens het begin van April op gelijke voet te vernieuwen als reeds aan de Noordzijde is geschied". De rekeningen waren toen erg hoog, in 1767 f 3000:--:-- en in 1768 f 4500:--:--. Er kwam geen heibaas aan te pas, wel een vijzelaar en metselaar, graver, houtkooper, steenhouwer en timmerman. Ook de schilder werd genoemd. Mej. Bijtelaar besluit uit het feit dat hier geen heibazen betaald worden, dat stads heibazen dit keer het werk geklaard zouden hebben. Dit bleek echter niet juist. Bij onderzoek op de noordwesthoek (Reguliersgracht-Kerkstraat) werd de oplossing zichtbaar. De voetingmuur is hier niet op nieuw ingeheide palen gezet, maar als een boogconstructie uitgevoerd. Het muur-

³ Zie pag. 11

tje tussen de staanders werd gemetseld op een boog die van de fundering van de ene staander was gespannen naar de andere staander (vergelijk de tekening van huidige opmeting met de tekeningen van reconstructie).

Onder de stijlen van de omgang waren in 1734 extra palen geslagen. "... in de maand July 1734 zijn de fondamente verzien met verscheyde nieuwe masten onder de pilaren." Bovengenoemde boogconstructie gaf voldoende stijfheid. Er ontstond op deze manier een fundering die al zeer traditioneel was en betiteld wordt als fundering op spaarbogen. In dit muurtje zijn hardstenen neuten aangebracht voor nieuwe staanders. Die waren nodig omdat bij deze reparatie in dit deel van de wand de verticale delen werden vervangen door de nieuwe horizontale delen. Bij deze constructieverbetering werden ook de zandstenen neuten vervangen door hogere hardstenen neuten, waardoor er een gedeelte van de houten staander moest worden afgezaagd. Verrotting van de onderreinden kan mede oorzaak van deze verandering zijn geweest. Aan de Reguliersgracht- en Amstelveldzijde waar geen voetingmuren op bogen waren aangebracht zijn de oorspronkelijke zandstenen neuten, compleet met de originele verticale beschieting, nog aanwezig. Voor het

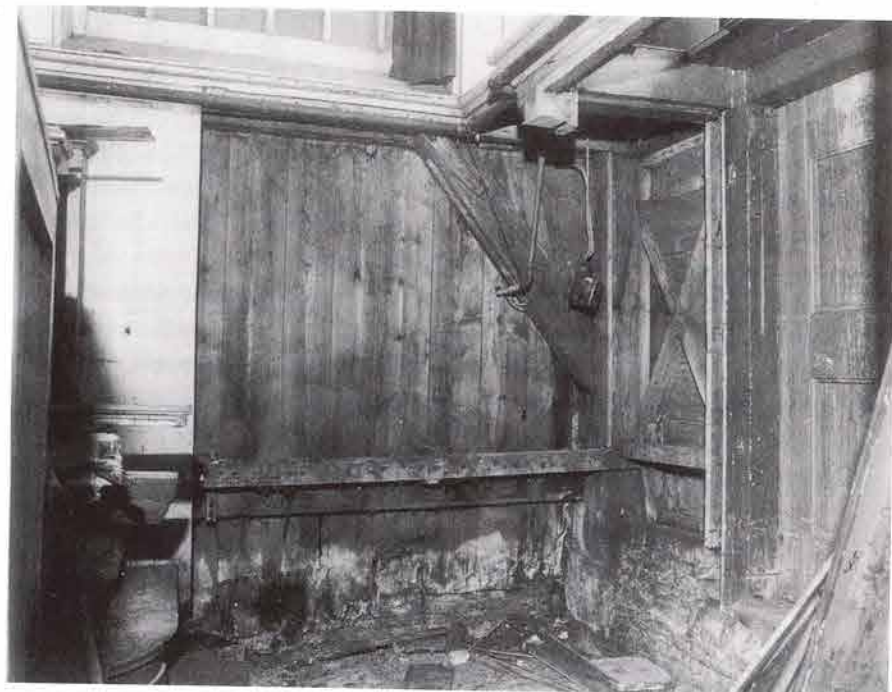
vastspijkeren van deze delen werden aparte klossen naast de hardstenen neuten aangebracht.

Deze funderingsveranderingen, compleet met het aanbrengen van de nieuwe horizontale delen, zullen gespreid zijn toegepast. In 1769 werd er f 3700:--:-- uitgegeven en later in het jaar weer f 1000:--:--. De graver ontvangt f 250: 1:-- en de vijzelaar f 255:--:--. Er werd dus driftig aan de fundering en het rechtzetten van het gebouw gewerkt. In 1772 werd weer f 2600:--:-- uitgegeven waarbij de graver f 69: 5: 8 en de vijzelaar f 74: 6:-- ontving. Tien jaar later, in 1782, werd het uitwijken van de pilaar aan de westzijde van het doophuis gememoreerd en ook de reparatie aan die aan de oostzijde. Het jaar daarop krijgt de vijzelaar nog eens f 32: 6:-- uitbetaald.

Een constatering in 1835 geeft meer duidelijkheid omtrent de fundering en bevestigt het vermoeden over de hiervoor geschetste funderingsverbetering. Aan de westzijde zou op de hoek van de Kerkstraat een stookhok gemaakt worden dat nu nog aanwezig is. Er blijkt aan deze kant geen fundering te zijn zoals aan de andere drie zijden. De foto geeft dit ook werkelijk aan. Rechts op de foto (de Kerkstraatzijde) is een funderingsmuur te zien (op spaarbogen) die tegen

de hardstenen neut gemetseld is, dit als gevolg van de uitgevoerde verbeteringen. Op de foto is links van de hoekstijl inderdaad geen fundering aanwezig. Het stookhok moest daarom een eigen fundering krijgen die nog net op de foto te zien is, onder de verticale delen. Op deze plek is de originele betimmering van de kerk nog aanwezig. Ook aan de oostzijde, waar de kosterswoning tegen de kerk is aangebouwd, zijn grote delen van het oude schotwerk nog aanwezig, compleet met de staanders in de originele lengte en de originele zandstenen neuten. De wijze waarop de verticale delen eenvoudig onder de vloer en de bestrating in de grond gestoken zijn, duidt niet op een geplande lange gebruiksduur. De onderste houten ligger waarop de delen gespijkerd werden, zit nu met een keep in de hardstenen neut bevestigd, wat een gevolg is van het niet consequent uitvoeren van een constructiewijziging. De originele verticale delen lopen verder door naar beneden en eindigen op verschillende lengten, zonder nog ergens aan bevestigd te zijn. Aan de binnenkant is daar de gemetselde klinkervloer tegenaan gelegd, aan de buitenzijde de bestrating. De onderreinden van de delen waren aldus in direct contact met de vochtige grond wat op de foto goed te zien is.

*De hoekconstructie
Reguliersgracht-
Kerkstraat (rechts de
Kerkstraat), 1987
(Bureau Monu-
mentenzorg)*

De afwerking van de kerk

De binnenzijde van de kerk is nooit geschilderd geweest, wat in de beginjaren wel begrijpelijk is, maar bij het bestendigen van het gebruik verwondering oproept. Aan de buitenzijde van de verticale delen zijn diverse schilderlagen te constateren waarbij het opvalt dat er spoedig een zachtrode kleur is aangebracht. Verwonderlijk is dit niet. In de houtbouw zijn drie kleuren voor buitenwerk veel toegepast, namelijk rood (zeker tot in het midden van de 17e eeuw), een zandsteen kleur (veelal Bentheimer genoemd) en een grijze steenkleur. In 1673 werd de stenen aanbouw aan de kant van de Reguliersgracht gebouwd, evenals de kosterswoning aan de kant van het Amstelveld. Deze uit- of

aanbouwen zijn uitgevoerd in baksteen wat er op kan duiden dat er toen reeds gedacht werd dat de kerk langer mee zou moeten dan oorspronkelijk bedoeld. Het is niet onmogelijk dat toen de zachtrode kleur is aangebracht om het gehele gebouw de allure te geven van een bakstenen kerk. In de 18e eeuw was de buitenbeschieting aan reparatie toe. Een eenvoudige oplossing was om de nieuwe beschieting over de bestaande aan te brengen, hetgeen ook gebeurd is. Vermoedelijk is deze nieuwe beplanking van horizontale delen in een reeks van jaren bij diverse onderhoudsbeurten aangebracht met als begindatum 1753. In dat jaar werd het dak van het hoge midden-vierkant geheel vernieuwd.

Bij zulk een algehele dakreparatie moesten ook de goten vernieuwd worden. Aangezien het aanbrengen van de horizontale delen op de verticale een meerdere dikte van de wand gaf moest ook de gootlijst aangepast worden. Het is niet onlogisch dat deze werkzaamheden in een verbouwingsfase werden uitgevoerd. Voor het jaartal 1753 pleit ook het feit dat in bovengenoemd jaar de "bovenkap" werd geschilderd. In de daarop volgende jaren werd veel geld uitgegeven aan het vernieuwen van daken met als logisch gevolg ook van wanden. In 1753

werd uitgegeven f 3500:--:--:, in 1756 f 4500:--:--:, in 1757 f 1200:--:--:, in 1758 f 3000:--:--: en in 1759 f 1700:--:--:. Een grote schilderbeurt kwam in 1761 waarbij de bovenkap en in 1762 waarbij de onderkerk werd geschilderd. In 1780 werd de kerk nog eens geschilderd door Barbiers voor f 1069:--:--:. Het aanbrengen van loopplanken in de goot tussen het hoge middenstuk en de omgang wijst eveneens op de nieuwe beplanking, daar de ondersteuning van deze loopplank nu nog op de horizontale delen zijn bevestigd. Deze loop-

planken zijn ook in 1755 aangebracht. Op de tekening van H. P. Schouten staan ook duidelijk de horizontale delen getekend. Tijdens deze grote reparatiebeurt zijn ook de originele ramen gerepareerd. In 1754, en wel op 11 februari, werd besloten om de ramen aan de zuidzijde "te laten verloten en met grotere glazen te voorzien". Het glas-in-lood zal hier opnieuw zijn aangebracht maar nu met grotere ruiten. Deze veranderde ramen zijn duidelijk te zien op de tekeningen van Schouten en van Gerrit Lamberts.

Enige kleine veranderingen in de kerk

In 1723 werden al enkele veranderingen aangebracht. In het portaal aan de Prinsengracht, achter de burgemeestersbank, werden zijdeuren geplaatst om de middeleur dicht te houden vanwege de tocht. De deuren aan de Kerkstraat en aan de Prinsengracht werden vergroot in 1754 "tot gemak van de uytgaande mensen". Het in 1673 aangelegde entreegebouwtje aan de Reguliersgracht kreeg in 1758 een opknapbeurt door schuiframen aan te brengen op de eerste verdieping. Het portaal achter de burgemeestersbank bleek niet te voldoen. In 1788 werd besloten een nieuw portaal te

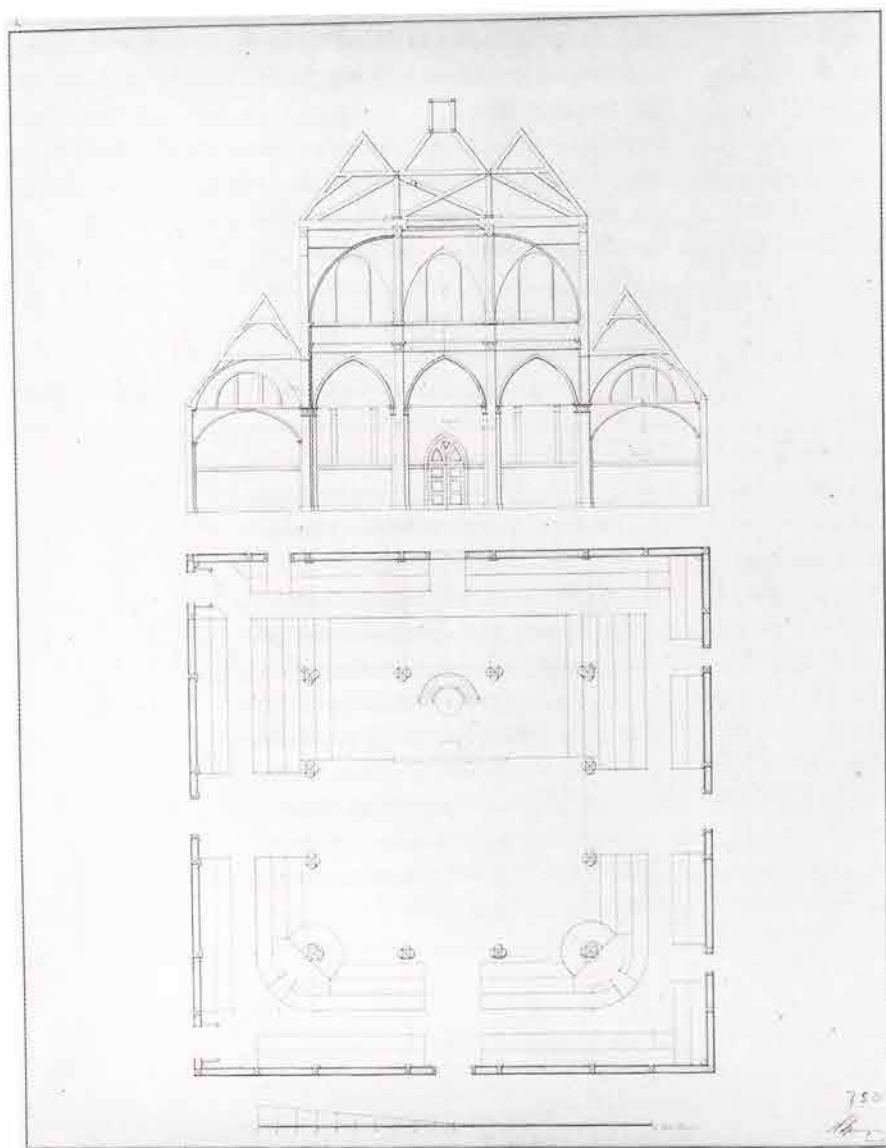
maken "voor de tog voor Heeren Burgemeesteren gestoeltens f 5500:--:--:". Nadat in de herfst van 1787 de Hollandse gardes te paard al waren ingekwartierd in de kerk werd de situatie in 1795 nog slechter: "Is, ingevolgen een schriftelijke order van het Comité Revolutionair deezer stad, plaatsen van eenige kachels, tot inkuartiering zoo veel mogelijk gereed gemaakt." Er werden 800 à 900 man Franse troepen in het gebouw ondergebracht en tevens werd stro, bier, jenever, kaas, brood enz. naar binnengebracht. Alle regeringsbanken werden verwijderd.

Na 1800 vonden er grote veranderingen plaats. In 1811 werd al gesproken over de invoering van nieuwe olielampen in plaats van de fraaie koperen kaarsenkronen, maar dit gebeurde toen nog niet. De huidige roederamen werden aangebracht na besluit van 13 februari 1821. Er werd besloten tot het aanbrengen van "12 bovenramen met ronde togen⁴ en 22 onderramen geheel vierkant". Dit werk werd uitgevoerd door G. J. Broekhuizen en Zoon voor f 1200:--:--:, waarbij deze de oude ramen mocht houden. M. Smook en Zoon deed het schilderwerk en leverde het glas voor f 600:--:--:. Op 1 juni was het werk gereed. De grote vraag is wat precies bedoeld wordt met "12 bovenramen met ronde togen". Afgaand op het woord zou hier bedoeld kunnen zijn ramen met half-ronde beëindigingen. De ramen die nu in het hoge vierkant aanwezig zijn hebben spitsbogen. Het is niet uitgesloten dat deze ramen bedoeld zijn. Zou dit het geval zijn dan waren in 1821 de eerste gotische kenmerken in het gebouw aangebracht. Bij de behandeling van de verbouwing van 1840 zal nader op deze vraagstelling worden ingegaan. Direct succes hadden de nieuwe ramen niet.

Het was veel lichter in de kerk zodat er gordijnen "van beste zware groene saay" werden opgehangen. Op de tekening van Gerrit Lamberts hangen reeds gordijnen, maar deze zullen te doorschijnend zijn geweest, omdat nu volledig blank glas was gebruikt.

In de periode 1818-1822, toen Van Westerhout kerkmeester was, werden al plannen beraamd om de kerk van binnen te betimmeren en wel "op oud Gotische wijze". In 1825 werd met de stadsarchitect J. de Greef het betimmeren van de kerk besproken. Er zullen zeker voorstellen gedaan zijn, maar de kerk veranderde niet. Wel werden de koperen kronen in 1831 vervangen door olielampen. Door het overlijden op 10 januari 1836 van Frederica Elizabeth Tonis, geboren Cramer, die f 25.000,— voor de verfraaiing van de kerk in haar testament had laten vastleggen, kwam de mogelijkheid om een binnenbetimmering uit te voeren. Zoals gebruikelijk in die tijd werd hiervoor een prijsvraag uitgeschreven, waaruit het ontwerp van H. Springer werd gekozen. In een particuliere collectie architectuurtekeningen bevindt zich één van de ontwerptekeningen van deze betimmering.

⁴ De ramen in het hoge middenvierkant

Ontwerptekening door H. Springer, architect,
uit 1837. Links de Kerkstraat, onder de
Reguliersgracht. Tekening uit een particuliere
collectie.

Linksboven staat heel dun in potlood geschreven '1837' en buiten de kantlijn '1'. De ondertekening in Oostindische inkt vermeldt 'H. Springer arch.'. In de plattegrond staan aan de Kerkstraatzijde twee binnenportalen getekend aan de beide einden van de omgang. De ramen in het hoge vierkant hebben op deze tekening halfronde beëindigingen in plaats van de huidige spitsbogen. Vermoedelijk heeft Springer de bestaande ramen (met ronde togen) uit 1821 gehandhaafd daar zij geheel in zijn classicistische opvatting pasten. Bovendien waren zij slechts 16 jaar oud. Op de tekening is het middenvierkant overwelfd gedacht en wel door een koepelvormig gewelf met een plat vierkant middenge-deelte. De halfronde ramen zijn in spitsboogvormige steekgewelven geplaatst. Tezamen met de spitsbogen tussen de kolommen verraden zij de gotiserende invloed in dit toch wel classicistische ontwerp.

Tussen 26 april en 15 november 1840 werd de verfraaiing uitgevoerd. Cornelis Alewijn, commissaris van Publieke Werken, was als deskundige aangetrokken. Bij de uitvoering was Springer niet betrokken. Alewijn heeft het plan van Springer op diverse punten gewijzigd. Het ontwerp voor het middenvierkant werd zodanig veranderd dat de gewelf-

constructie kwam te vervallen. Hiervoor in de plaats kwam het vlakke plafond, waarvan de planken bekleed werden door een witgeschilderd doek. Tijdens de restauratie zijn kleine delen van deze bespanning teruggevonden. Het plafonddoek werd in 1892 vervangen door een gestuukt plafond. Dit bleek uit het in de kerk gevonden opschrift: '1892, 29 Februari ... van doek plavond gemaakt gestukadoord plavond door ... timmerlieden.'

baar stellen. De Oosterkerk kwam in 1817 als eerste van de zes in het bezit van een orgel dankzij schenkingen van enkele gemeenteleden, 'godsdienstvrienden' genoemd. Daarna volgden de Zuiderkerk (1823), de Amstelkerk (1843), de Eilandskerk (1844) en de Noorderkerk (1849). Als laatste kreeg in 1865 de Oudezijds Kapel een orgel. De totstandkoming van al deze orgels was te danken aan particuliere schenkingen. Dat gemeenteleden zelf diep in de beurs moesten tasten voor het verkrijgen van een kerkorgel was in het 19e-eeuwse Amsterdam dus niets bijzonders. De kerkelijke commissie was wel altijd bereid om de kosten van onderhoud en personeel op zich te nemen.

*Ontwerp voor het
orgel in de
Amstelkerk, omstreeks
1840,
(Gemeentearchief
Amsterdam)*

Geld bijeengebracht voor het orgel

De eerste gift voor het orgel van de Amstelkerk vond men op 9 december 1838 in de collectezak.² Het betrof enkele waardepapieren, vergezeld van het volgende gedicht:

“Voor ’31

’s Heeren weldaan ons zo onverdiend bewezen
Dat Willem van Nassau, de welbeminde vorst
Nu vijftientwintig jaar, ’s Lands teugels heeft getorcht
Zij ’s Allerhoogstens Naam, door ons, op ’t hoogst geprezen!
Waarbij toch onze harten, niet moeten blijven koel
Maar offeren wij iets op uit dankbaar pligtsgevoel
Ik ga u daarin voor, om in onze Amstelkerk
Te plaatsen, tot Gods eer, welluidend orgelwerk
D.v.E.”

Als ontvangstbewijs verzocht de gever om een berichtje te plaatsen in de *Amsterdamsche Courant*, om daardoor anderen aan te sporen zijn voorbeeld te volgen. Deze eerste aanzet vond echter niet direct navolging. Pas anderhalf jaar later meldde J.J. Ploos van Amstel dat hij bereid was om f 25,- voor een orgel te geven, maar pas dan, “wanneer er ook gelden van andere personen daartoe worden ingezameld”.³ Uiteindelijk waren het twee leden van de bouwcommissie, de heren Ameshoff en Uytwerf Sterling, die zich gingen inzetten voor de bouw van een orgel. Zij lieten een tekening en een beschrijving maken en na goedkeu-

² Notulen kerkvoogdij, 13 december 1838

³ Ibidem, 14 mei 1840

*Het orgel in de
Amstelkerk, gebouwd
in 1842-1843.
(Gemeentearchief
Amsterdam)*

De plaats van het orgel

ring van het plan door de kerkelijke commissie konden zij een aanvang maken met het bijeenbrengen van gelden. Uit de kerkelijke kas was geen enkele bijdrage te verwachten, omdat de kosten van de verbouwing en de inrichting al hoger waren dan het bedrag dat mevrouw Tonis gelegateerd had.

De orgelcommissie ging aan het werk en stuurde een circulaire rond waarin de gemeenteleden er op werden gewezen dat het toch wel erg vreemd was, "dat juist in de Amstelkerk, die niet het minste, en door velen zelfs als bij uitsluiting bezocht wordt", zich nog geen orgel bevond. En dat, terwijl kerken in kleine dorpen vaak wel over een dergelijk instrument beschikten.⁴ In november 1840 werden de gemeenteleden nogmaals middels een rondschrijven geattendeerd op de zaak van het orgel, "waarvan het

welslagen zooveel zal toebrengen tot de opluistering onzer openbare Godsdienst-oefening".⁵ De actie bleek zo aan te slaan dat er uiteindelijk ruim voldoende geld binnenkwam voor de uitvoering van het ontwerp. Aan de firma Bätz, orgelmakers te Utrecht, werd toen de opdracht verleend om, zoals later bij de inwijding van het orgel gezegd werd, een orgel te maken "in denzelfden Gothischen stijl, waarin de kerk gebragt is, en in evenredigheid aan het gebouw; alles naar de daarvan ontworpen en goedgekeurde teekening".⁶ Het maken van de orgelkas werd gegund aan timmerman P. Baaij, die ook de verfraaiing van het interieur had uitgevoerd. Toen hij in augustus 1842 wilde beginnen, moest eerst de turfzolder bij de deurwaarderswoning aan de Reguliersgracht worden ontruimd.

In 19e-eeuwse nieuw gebouwde kerken zijn voor orgels twee plaatsen de meest gebruikelijke: boven de preekstoel of aan de wand er tegenover.⁷ Waarschijnlijk had men in de Amstelkerk ook deze keuze, want er waren al plannen voor een orgel toen de verbouwing van 1840 nog maar net begonnen was. Aanpassing was dus mogelijk. We vinden hier echter niets over in de notulen. We weten alleen dat men gekozen heeft voor de plaats tegenover de preekstoel, aan de kant van de Reguliersgracht. Drie zijden van de orgelkas met het binnenwerk bevinden zich boven in de omgang van de kerk.

Het gewelf dat daar twee jaar eerder was aangebracht, moest daarvoor veranderd worden in een verlaagd plafond. Zo verkreeg men ruimte voor de plaatsing van het instrument. Het front van het orgel bevond zich in het middenvierkant van de kerk, boven de burgemeestersbank. Het instrument kreeg daarmee een belangrijke plaats, namelijk op de hoofdas van de kerk.

Ds. Prins, de predikant die de inwijding van het orgel verrichtte, was erg tevreden over de gekozen plek: "Het hindert den Spreker niet in het minst, en de meeste Toehoorders worden niet afgetrokken door het zien op de met smaak gebouwde, geschilderde, en, waar het

⁴ Circulaire, Amsterdam, juli 1840

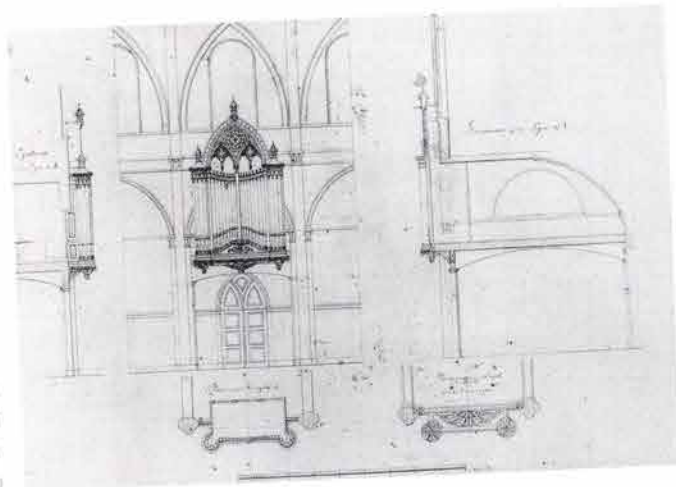
⁵ Notulen kerkvoogdij, 12 november 1840

⁶ Prins, *Orgel in de Amstelkerk*, p. 4

⁷ Van Swigchem, *Huis voor het Woord*, p. 245

nodig was, vergulde orgelkast.”⁸ Wanneer we de oorspronkelijke situatietekening vergelijken met het orgel zoals het zich thans in de Amstelkerk bevindt, blijkt dat het eerst veel lager geplaatst zou worden. Het raam achter het orgel zou daardoor grotendeels vrij blijven. Waarom dit plan later gewijzigd is, is niet bekend.

*Situatietekening van het orgel, vóór 1842.
Het orgel is hier nog laag geplaatst
en laat het bovenraam bijna vrij.
(Rijksuniversiteit Utrecht)*

Jonathan Bätz, ontwerper orgelfront Amstelkerk?

In de notulen wordt nergens vermeld wie de eerste tekening en beschrijving gemaakt heeft die de heren Ameshoff en Uytwerf Sterling ter goedkeuring voorlegden aan de kerkelijke commissie. Het ligt echter voor de hand te veronderstellen dat de makers van dat specifieke plan, waarvoor goedkeuring werd verkregen en waarvoor men geld inzamelde, ook de uiteindelijke opdracht zouden krijgen, in dit geval de orgelmakers Bätz. Dat men zich tot deze orgelmakers richtte had waarschijnlijk te maken met de goede naam van hun firma en met het feit dat zij al eerder opdrachten uitvoerd hadden voor de kerkelijke commissie. Zo was van 1837 tot 1840 het grote orgel van de Nieuwe Kerk te Amsterdam gerestaureerd onder leiding van Jonathan Bätz.

In de bestaande literatuur wordt verondersteld dat Jonathan Bätz veelal zelf verantwoordelijk was voor de ontwerpen en tekeningen waarnaar de orgels

gemaakt werden.⁹ Een uitzondering daarop was de samenwerking met de bekende Belgische architect Tieleman François Suys (1783-1861). Deze architect ontwierp omstreeks 1824 het front voor het orgel in de Domkerk te Utrecht en dat voor de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam. Het is echter al te gemakkelijk om te veronderstellen dat Jonathan Bätz voor de overige orgels zelf de kassen ontwierp. Het is de vraag of hij daar als hoofd van het bedrijf tijd voor had. Voor zover bekend zijn er geen brieven of andere geschreven bronnen waarin melding gemaakt wordt van zijn bezigheid als ontwerper en ook zijn er geen gesigioneerde tekeningen.

Wie heeft het orgelfront van de Amstel-

⁸ Prins, *Orgel in de Amstelkerk*, p. 5

⁹ De dissertatie van G. Oost, *De orgelmakers Bätz*, is de meest uitgebreide studie over de firma Bätz.

dat hij wel tekeningen voor dit orgel gemaakt heeft. Aanvankelijk hielp Hendrik zijn vader met de technische constructies van de orgels, maar vanaf 1828 ontwierp hij zelf orgelbetimmeringen en de daarbij behorende constructies. In dat jaar ontwierp hij de kas voor het orgel in het Blindeninstituut te Amsterdam aan de Herengracht (De Bonte Mantel). Andere ontwerpen voor Amsterdamse kerken waren het orgel

van de Krijtberg (1832) en van de Amstelkerk (1840). In totaal zou Hendrik Springer in een tijdsverloop van dertig jaar niet minder dan dertig "orgelbetimmeringen" en "orgelkonstruktien" ontworpen hebben, "waaronder in zijne nagelatene belangrijke verzameling ontwerpen en teekeningen eenige zijn, die van Springers groot talent getuigen, vooral waar hij zich meer vrij had kunnen bewegen".¹² Uit het laatste wordt

duidelijk dat Springer zich als ontwerper naar de wensen van Bätz moest richten. Slechts in een aantal gevallen kon hij meer zijn eigen gang gaan. We moeten echter opmerken dat er bijna altijd een inbreng is van de orgelbouwer op het ontwerp van het orgelfront, omdat het inwendige van het orgel bepalend is voor de buitenkant.

Vergelijking van het orgelfront en de twee orgelfronten van Suys

Het orgel in de Amstelkerk wordt in de literatuur vaak in verband gebracht met het door Suys ontworpen orgel voor de Dom te Utrecht. Er is een duidelijke stilistische overeenkomst en het zijn allebei Bätz-orgels. Het orgelfront van de Amstelkerk heeft in vorm een zekere overeenkomst met een spitsboogvenster met traceringen. De pijpen zijn in het 'venster' geplaatst en gaan aan weerskanten vloeiend over in een ronde toren. Het klassieke principe, waarbij het front duidelijke aanwijzingen geeft voor de werkindeling van het instrument, is hier verlaten. Op geen enkele wijze wordt de aanwezigheid van een bovenwerk gesuggereerd. De torens hebben aan de bovenkant een versierde kroonlijst met rozetten, acanthusbladeren en een fruitband. Deze kroonlijst gaat over in een voetstuk waarop een soort vaas staat, gevat in acanthusbladeren en met een spitse bekroning. De lijst van de grote spitsboog, eveneens bekroond door een soort vaas, rust op de torens en loopt door tot aan het voetstuk. Het orgel is aan de

onderzijde versierd met acanthusbladeren.

Het orgelfront is niet helemaal uitgevoerd overeenkomstig de tekeningen die er van bestaan. Het huidige orgel heeft in totaal 24 pijpen in de twee middenvelden, terwijl we er op de tekeningen slechts 16 zien. Verder zijn de traceringen van de spitsboog vereenvoudigd uitgevoerd. Alleen een bewaard gebleven werktekening geeft de bestaande situatie juist weer.

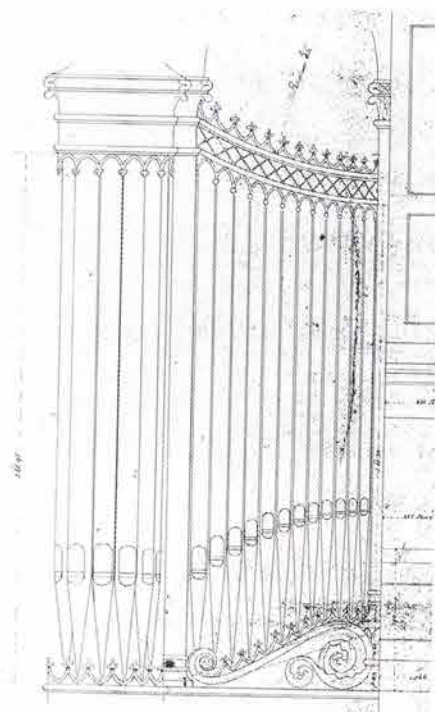
Vergeleken met twee door Suys ontworpen orgelfronten, met name dat in de Domkerk te Utrecht, valt op hoezeer het Amstelkerkorgel daarvan is afgeleid. Het orgel te Utrecht bestaat uit drie gotische spitsboogvensters, geflankeerd door hoog oprijzende torens. Suys heeft hier gekozen voor de gotische stijl, in aansluiting op het gebouw. Deze zelfde opzet met drie vensters en flankerende torens vinden we bij het eveneens door

¹² J.H. Leliman, 'Hendrik Springer', p. 103

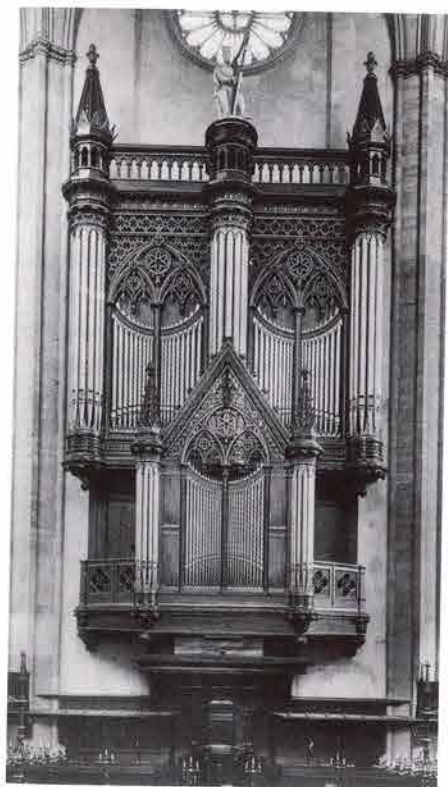
Suys ontworpen orgelfront voor de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam. Aansluitend bij de stijl van het kerkgebouw koos Suys daar voor een classicistisch front.

Ook in de Amstelkerk is om wille van de eenheid in het interieur gekozen voor een gotisch orgel. Het Utrechtse Domorgel heeft daarbij heel direct als voorbeeld gediend. Voor het orgel in de Amstelkerk heeft men zich beperkt tot een derde deel ervan, een spitsboogvenster met flankerende torens. De torens zijn hier echter veel minder hoog opgetrokken. Ze fungeren als ondersteuning van de grote spitsboog. De traceringen van deze boog komen sterk overeen met het Utrechtse voorbeeld. Voor beide

orgels geldt tevens dat het uitgevoerde traceerwerk eenvoudiger is dan op de ontwerptekeningen. Hoewel het orgel van de Amstelkerk in hoofdzaak gotisch is te noemen, heeft het ook classicistische ornamenten, die mogelijk direct of indirect ontleend zijn aan het orgelfront in de Ronde Lutherse Kerk. Opvallend zijn de tegenover elkaar liggende voluten onder de twee middelste pijpenvelden. Verder zijn te noemen de lijsten met rozetjes en het gebruik van acanthusbladeren. Door de toepassing van zowel gotische als classicistische elementen sluit het instrument goed aan bij het overige kerkmeubilair, waar ook sprake is van een mengeling van stijlen.

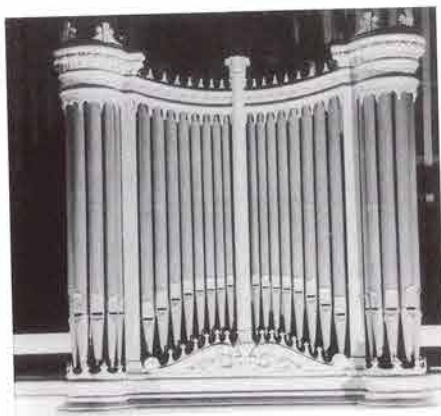
Werktekening van het orgel in de Amstelkerk, ca. 1842. (Rijksuniversiteit Utrecht)

Links: Orgel in de Dom te Utrecht, naar het ontwerp van T.F. Suys, omstreeks 1826. (Rijksdienst voor Monumentenzorg)

Rechts: Orgel in de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam, naar het ontwerp van T.F. Suys, omstreeks 1825. (Stadshierstel)

De ingebruikneming

Orgel in de Gereformeerde Kerk 'De Ark' in de Banne Buiksloot, 1860. Het imiteert het Amstelkerk-orgel, de spitboog is bij verplaatsing verwijderd. (J.H. van Oordt)

Het orgel werd op 9 juli 1843 in gebruik genomen en werd bij die gelegenheid bespeeld door de organist van de Oude Kerk, J.H.C. ten Broeke. Ds. I. Prins hield een toespraak, waarin hij duidelijk naar voren bracht waarvoor het orgel wel en waarvoor het niet mocht dienen.¹³ Het komt erop neer dat het orgel alleen gebruikt mocht worden voor de begeleiding van de gemeentezang, zodat de gemeente kan "zingen met aangenamenheid". Het orgel is er niet om "de bekwaamheid van de speler ten toon te

spreiden, of lichtzinnigheid te bevorderen", met andere woorden, de organist moest met zijn spel dienstbaar zijn aan de gemeentezang. Ds. Prins was in zijn toespraak zeer tevreden over zowel de orgelkas en de klank, als over de plaatsing tegenover de preekstoel. Toen het orgel gereed was voor het gebruik in de eredienst moest er een vaste bespeler komen. Op 13 juli 1843 werd J.H. Schierhout benoemd als eerste organist van de Amstelkerk.

Navolging van de kas van het orgel

Orgel in de Ned. Herv. Kerk te Buiksloot, 1858. (Archief De Mixtuur)

Ds. Prins was niet de enige die tevreden was over de orgelkas. Het ontwerp van Springer werd zo gewaardeerd dat het verschillende keren als voorbeeld heeft gediend voor orgels in andere kerken. Zo vinden we in de hervormde kerk te Buiksloot een vrijwel exacte, maar verkleinde kopie van de orgelkas. Deze werd echter uitgevoerd door een andere firma, namelijk de Amsterdamse orgelmakers Harmanus ter Hart en Marinus Roos. In 1860 bouwde Ter Hart opnieuw een orgel waarvan het front dat van de Amstelkerk imiteert. Ditmaal voor de Christelijk-Gereformeerde Kerk aan de Keizersgracht 489. In 1906 werd dit orgel overgebracht naar de Gereformeerde Haarlemmerpoortkerk in de

Planciusstraat. De bekronende spitsboog moest toen vanwege de beperkte hoogte van de ruimte worden verwijderd. Na de sloop van deze kerk in 1967 werd het orgel opnieuw verplaatst en wel naar de Gereformeerde kerk 'De Ark' in de Banne Buiksloot. Daar is het nu nog te vinden, maar de spitsboog ontbreekt nog steeds!

M.B.

¹³ Prins, *Orgel in de Amstelkerk*, pp. 11-12

HET INSTRUMENT

Onderhoud van het orgel in de Amstelkerk

Nadat het orgel op 9 juli 1843 was, opgeleverd, bleef het onderhoud aan het instrument tot 1902 een aangelegenheid van de firma Bätz. De tongwerken werden één maal per twee weken door orgelmaker Knipscheer gestemd; later droeg Bätz het onderhoud over aan de firma Flaes en Brunjes. Van 1902 tot 1915 werd dit verzorgd door de firma Maarschalkerweerd, waarna de firma Sanders het overnam.

De dispositie toen en nu

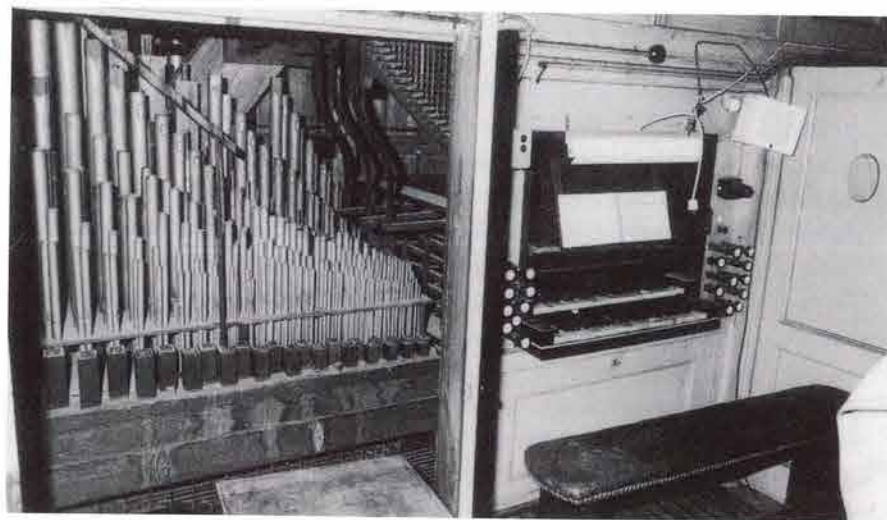
Toen het orgel in 1843 gereed was had het de hiernaast staande dispositie.

hoofdwerk	bovenwerk	pedaal	neven-registers
Prestant 16'	Holpijp 8'	aangehangen	twee afsluitingen
Prestant 8'	Viola da Gamba 8'	I koppeling	
Roerfluit 8'	Salicionaal 4'	tremulant	
Octaaf 4'	Roerfluit 4'	ventil	
Gemshoorn 4'	Quintfluit 3'		
Quint 3'	Gemshoorn 2'		
Octaaf 2'			
Cornet 5-6 sterk			
Mixtuur 4-5-6 sterk			
Trompet 8'			

Het instrument in de Amstelkerk is, alhoewel in klankgeving redelijk gaaf gebleven, zeker niet ongeschonden aan ons overgeleverd. Relatief grote ingrepen hebben aan het eind van de vorige eeuw plaatsgevonden toen al het pijpwerk werd gewijzigd om het aanbrengen van steminrichtingen mogelijk te maken. Tevens werd bij die gelegenheid de dispositie van het bovenwerk gewijzigd. De dispositie zag er toen als volgt uit:

hoofdwerk	bovenwerk	pedaal
Prestant 16'	Holfluit 8'	aangehangen
Prestant 8'	Viola da Gamba 8'	
Octaaf 4'	Salicet 8'	
Roerfluit 8'	Salicionaal 4'	
Fluit 4'	Roerfluit 4'	
Quint 3'	Gemshoorn 2'	
Octaaf 2'		
Cornet 5' sterk	twee afsluiters	
Mixtuur 4-6-8 sterk	manuaalkoppeling	
Trompet 8' bas en disc.	tremulant	

Manuaalomvang: C - f"
 Pedaalomvang: C - c
 Toonhoogte: a=+440 Hz

Achterzijde van het orgel met de klaviatuur en de toegangsdeuren tot het inwendige van het orgel. (Stadsherstel)

De pijpen van het orgelfront

Het front bestaat uit twee ronde zijtoren met de grootste pijpen voor de frontprestanten en twee middenvelden met pijpen van het klein-octaaf en enkele pijpen van het groot-octaaf. De frontpijpen hebben ronde opgeworpen labia die verguld zijn. In het front staan, voor de C-ladezijde, 22 pijpen voor het register Prestant 16'; de tonen c klein tot en met a. Voor de Cis-ladezijde staan 22 tonen van de Prestant 8'; dit zijn de tonen C groot tot en met a klein octaaf. Op een, niet originele, pneumatische lade staan de grootste 12 pijpen voor de Prestant 16', uitgevoerd als gedekte houten pijpen.

De bediening

De bespeling van het orgel vindt plaats aan de achterzijde. Ter weerszijde van de klaviatuur bevinden zich de toegangsdeuren tot het inwendige van het orgel. Op de orgelzolder bevindt zich ook de balgenkamer met de pompinstallatie. De pompinstallatie is buiten werking doordat op de onderste balg nu een windmotor is aangesloten.

In de balgenkamer bevinden zich drie spaanbalgen van royale afmetingen. De drie balgen leverden hun wind aan één hoofdkanaal dat zich in de balgenkamer weer vertakt in drie kleinere kanalen; ter linker- en rechterzijde de voedingen voor de C- en Cis lade van het hoofdwerk, in het midden ligt het toevoerkanal voor het bovenwerk. De kanalen lopen onder de vloer door naar het orgel.

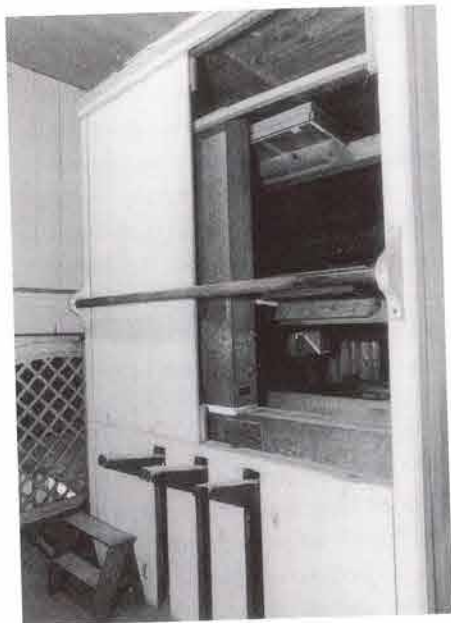
Ter hoogte van de orgelzoldervloer liggen in het instrument de beide laden voor het hoofdwerk. Ze zijn van elkaar gescheiden door de ertussen liggende mechaniek. Boven deze mechaniek en gedeeltelijk boven het kleinere pijpwerk van het hoofdwerk, dat van buiten naar binnen aflopend is opgesteld, bevindt zich het laadje voor het bovenwerk. Het bovenwerk pijpwerk staat, in hele tonen aflopend, van binnen naar buiten opgesteld.

De laden zijn geheel in eikenhout uitgevoerd, inclusief pijpstukken en roosters. Eén stok van het bovenwerk is voorzien van een jongere opdik, vermoedelijk in verband met de wijzigingen in de dispositie van dit werk.

De ventielen zijn voorzien van slagletters. Ze lopen tussen geleidestiften en zijn voorzien van een lederen staart. Deze uiteinden zijn met een lat tegen het laderaam geklemd. De veren en trekdraden zijn niet meer origineel, wel nog de pulpeten.

Het hoofdwerk wordt, middels een sterkerverbinding, bespeeld via een staand wellenbord. Het wellenraam, dat vermoedelijk oud is, heeft metalen wellen. Gelet op de minimale plaatsruimte voor deze mechaniek is hier waarschijnlijk gekozen voor deze oplossing in plaats van een compleet in hout uitgevoerde mechaniek. Het bovenwerk bezit wel een geheel in hout uitgevoerde mechaniek, inclusief de wellen. Het pedaal is permanent aangehangen aan het hoofdwerk. Middels een pneumatische aanleg kan de Prestant 16' in de bas afzonderlijk via het pedaal bespeeld worden. Deze aanleg is niet origineel. Het hoofdwerk kan aan het bovenwerk gekoppeld worden middels een koppeling die als blind klavier is uitgevoerd tussen de beide klavieren. In de toetsen bevinden zich geleidestiften. Onder de toetsen is een lederen stootpolster aangebracht. De toetsen zijn voorzien van ivoren toetsbeleg, inclusief fraaie frontons. De boventoetsen zijn van massief ebbenhout. Eveneens in ebben uitgevoerd zijn de klavieromlijsting en de bakstukken. In de randen daarvan zijn ivoren lijstjes ingezet.

Het pedaalklavier, eveneens nog origineel, is geheel van eiken. De toetsen lopen in lichte mate op naar de klavierzijde toe. De mechaniek van het pedaal, dat zoals gezegd aangehangen is aan het hoofdwerk, is voorzien van hulpveertjes om rammelen van de mechaniek te voorkomen.

*De pedalen voor de windvoorziening van het orgel. Ze werden bediend door de orgeltrapper die zich kon vasthouden aan de stok verhoven.
(Bureau Monumentenzorg)*

Het pijpwerk en de opstelling op de laden

Het pijpwerk is van fraaie en degelijke makelij. De open registers zijn voorzien van spits ingetrokken labia, de gedekten bezitten ronde bovenlabia. Het metaal is van een tin-lood legering in een verhouding die rond $\frac{1}{3}-\frac{2}{3}$ zal liggen. Het pijpwerk is aan het eind van de 19e eeuw gewijzigd, expressions zijn in alle open registers aangebracht. Daartoe is het pijpwerk in zijn geheel verschoven, uitgezonderd het gebied van het groot octaaf. Hier zijn meestal stemlappen aangebracht. Het pijpwerk in het tweegestreept octaaf is eveneens verschoven en op lengte afgesneden. De gedekte

registers staan nog op hun oorspronkelijke plaats.

De bovenwerkdispositie is ingrijpend gewijzigd, de oorspronkelijke Ouintfluit 3' is vervangen door een Salicet 8'. De stok van dit register is daarvoor gewijzigd. Vervoeringen voor het groot octaaf werden in de bestaande stok gehakt waarna het geheel is voorzien van een houten opdik. De 12 grootste pijpen, geheel in eikenhout uitgevoerd en van een afwijkende makelij, zijn geplaatst op een aparte stok direct achter de lade, tegen de achterwand.

De klank

De oorspronkelijke toonhoogte is vermoedelijk rond $a=435$ Hz. geweest. De verschuivingen en afsnijdingen respectievelijk het aanbrengen van expressions in een gedeelte van het pijpwerk heeft zonder meer invloed op de algehele klankgeving van het instrument. Het grondtonige karakter gaat de voorkeur krijgen boven de meer op helderheid gerichte klankgeving in het oorspronkelijke concept. Ook de wijziging in de bovenwerkdispositie wijst hierop.

De intonatie lijkt in grote lijn nog redelijk origineel. Wel zijn hier en daar afwijkende kernsteken te vinden. Het pijpwerk verkeerde in redelijk goede staat, bij het kleinere op lengte afgesneden pijpwerk waren de bovenranden veelal beschadigd. Het geheel bood echter voldoende aanknopingspunten om een redelijk betrouwbare reconstructie van het originele klankbeeld mogelijk te maken.

R.W.v.S.

*Verwijdering van de
orgelpijpen vóór de
restauratie.
(Stadsherstel)*

De restauratie

Hoewel in orgelrestauratiekringen zeer ongebruikelijk, besloot Stadsherstel twee orgelrestaurateurs uit te nodigen voor het maken van een restauratiebegroting. De firma Flentrop uit Zaandam kwam met een bedrag van f 126.320,- als laagste uit de bus. Met de kosten voor de adviseur, het demonteren en monteren en de BTW erbij kwamen de totale kosten voor het orgel op circa f 180.000,-. Nadat het bij het begin van de restaura-

tie van het gebouw werd gedemonteerd en overgebracht naar de werkplaats van Flentrop is, in overleg met alle partijen, besloten het orgel zoveel mogelijk in de toestand van 1843 terug te brengen. Dit hield in dat met deze restauratie de veranderingen die rond de eeuwwisseling tijdens een ingrijpende 'reparatie' werden aangebracht, ongedaan werden gemaakt. Daartoe zou een algeheel herstel worden doorgevoerd aan kas, windvoorziening, windladen en pijpwerk en zou worden gestreefd naar een zo volledig mogelijk klankherstel. Om de restauratie te financieren werd aan diverse stichtingen en fondsen om een bijdrage gevraagd. Daarop werd door de Stichting Comité voor de Zomerpostzegels en het Olga Heldring Fonds positief gereageerd. Deze bijdragen, te zamen met f 134.220,- subsidie van Monumentenzorg, maakten de restauratie van het orgel haalbaar. Medio 1990 was de restauratie van het pijpwerk gereed. Kort daarna kon in de kerk worden gestart met de restauratie van de balgen. In de werkplaats van Flentrop moest toen de restauratie van de windladen nog plaatsvinden. In oktober 1991 kon het orgel worden herplaatst. Na enkele weken stemmen, kon het op 21 november 1991 officieel weer in gebruik worden genomen.

Literatuur

J.H. Leliman - 'Een blik op het leven en de werken van Hendrik Springer', in *Bouwkundige Bijdragen* XVI (1869) pp. 97-110

G. Oost - *De orgelmakers Bätz, een eeuw orgelbouw in Nederland (1739 - 1849)* (Alphen a/d Rijn 1975)

I. Prins - *Het orgel in de Amstelkerk* (Amsterdam 1843)

C.A. van Swigchem, T. Brouwer en W. van Os - *Een huis voor het Woord. Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900.* ('s Gravenhage 1984)

4

De restauratie en de bestemming

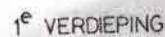
J.M. van der Veën

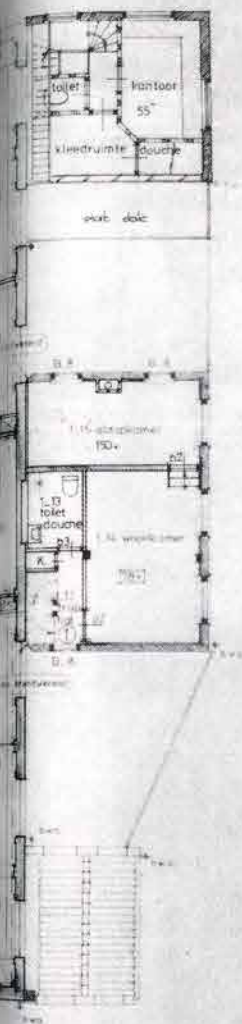
In 1970 was er voor de gemeenteleden van de Amstelkerk alle reden om met gepaste trots het driehonderdjarig bestaan van hun kerk te vieren. Drie eeuwen met oorlogen, branden en de tand des tijds had het houten gebouw weten te overleven. Er was slechts in de voorgaande eeuw een klein verlies geweest door de verwijdering van de klokkenstoel met de klok van het gebouw. Dit gemis werd bij het jubileum ongedaan gemaakt, doordat er op 12 maart 1970 een nieuwe klokkenstoel werd aangebracht, waarin de week daarop een nieuwe klok kwam te hangen. Reeds bij het inluiden begon met de slagen de Amstelkerk zacht mee te deinen. Wat de gemeente ervan heeft opgemerkt tijdens de jubileumdienst van 21 maart wordt ons niet verhaald, maar de trillingen van het luiden moeten voor de meesten voelbaar zijn geweest. Men had namelijk de toren bevestigd aan de skeletconstructie van de kerk, die toen niet meer zo best bleek te zijn. De klok werd daarom slechts een doodenkele keer geluid en al heel spoedig daarop zelfs uit de stoel verwijderd.

*De westzijde van
de Amstelkerk
(Gemeentearchief
Amsterdam)*

Deze gang van zaken zegt veel over de toestand van het kerkgebouw in 1970. Door verrotting van een groot aantal doorgaande horizontale balken was de skeletconstructie zijn samenhang kwijtgeraakt. Bijgeenghouden door twee lagen houten beschieting heeft het gebouw het nog volgehouden tot 1988, maar toen de restauratie begon bleek het

ook echt 'vijf voor twaalf' te zijn! De conditie waarin de kerk zich bevond was het gevolg van achterstallig onderhoud. Als de laatste dertig jaar zeer nauwlettend de toestand van het gebouw was onderzocht én onderhouden, zou deze restauratie niet nodig zijn geweest! Zwamvorming was ontstaan door teveel vocht in de constructie, wat het gevolg

*Bouwtekening eerste verdieping, waar de kasintoorruimten voor Stadsherstel zouden komen.
(Stadsherstel)*

was van lekkende goten. Met name de zakgoot rondom het hoge middendeel was een zeef. Alle onderliggende hout moest worden vernieuwd inclusief drie kolommen. Duidelijk is dat regelmatige inspectie en doelmatig onderhoud hier veel ellende hadden kunnen voorkomen.

De restauratieplannen

In de jaren zestig van de vorige eeuw was het steeds duidelijker geworden dat de houten Amstelkerk aan een grondige opknapbeurt toe was. Door het architectenbureau Prins werden een bestek en een begroting gemaakt. Gezien de slechte toestand waarin het gebouw verkeerde, zou het in feite een complete restauratie worden. Maar doordat de Nederlands Hervormde Gemeente Amsterdam meer gebouwen in eigendom heeft en de prioriteiten ergens anders lagen, bleef restauratie voorlopig uit. Bovendien bleven juist in die jaren de inkomsten van de hervormde gemeente dalen en dus kwam het onderhoud in het gedrang. Tot het midden van de jaren tachtig zou het gebouw nog in dezelfde toestand blijven staan. Toen de restauratie van de Westerkerk tot uitvoering kwam, besloot men, ten einde raad, de Amstelkerk af te stoten. Daartoe nam men contact op met het Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg. In een gezamenlijke vergadering met de restaurerende instellingen in Amsterdam werden wegen gezocht voor een nieuwe bestemming. Stadsherstel, gehuisvest in

een grachtenpand aan de Keizersgracht en kampend met ruimtegebrek, bood aan de kerk te kopen voor een symbolisch bedrag met de verplichting tot restauratie, op voorwaarde dat zij haar kantoor er in mocht onderbrengen.

Schoorvoetend ging men hier voorlopig mee akkoord. Stadsherstel nam daarna contact op met architect Gerard Prins en verzocht hem de oude stukken uit de kast te halen en aan te passen aan de eisen van de nieuwe eigenaar. Het programma van eisen omvatte de volgende punten:

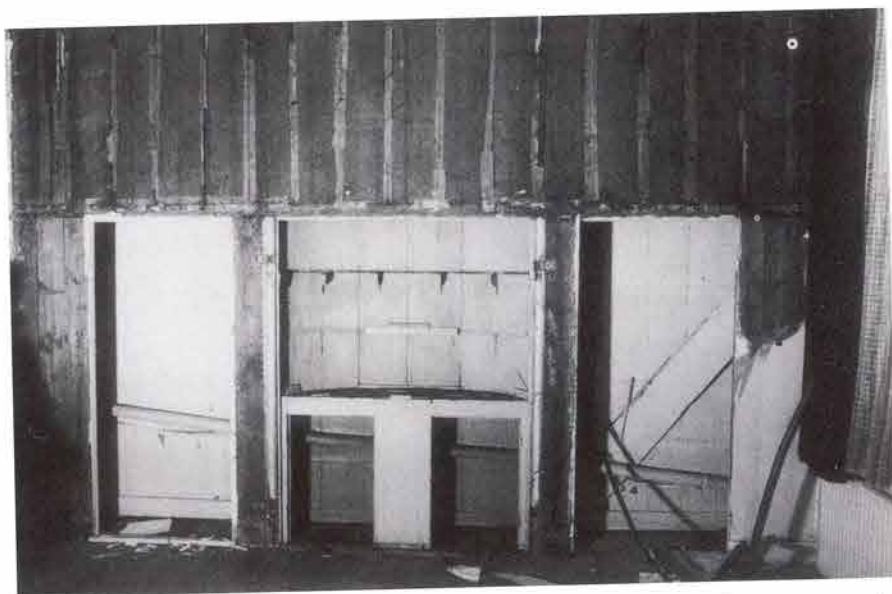
- herstel van de skeletconstructie;
- de betimmering van 1840 als uitgangspunt nemen voor een restauratieplan en het oorspronkelijke karakter van deze betimmering zoveel mogelijk handhaven;
- het kantoor van Stadsherstel onderbrengen in de kerk - circa 300 m² - op zodanige wijze dat aan medewerkers een prettig werkklimaat zou worden geboden zonder dat ze het gevoel zouden krijgen ondergeschikt te worden gemaakt aan het historisch waardevolle gebouw;
- de bijgebouwen restaureren met handhaving van alle historische details;
- de middenruimte handhaven voor tentoonstellingen, concerten, vergaderingen en andere evenementen. Een complicatie was hierbij dat het orgel gehandhaafd moest blijven waarvoor de maximale temperatuur in de middenruimte beheersbaar moest zijn tussen de 16 en 18 graden.

Zoals gewoonlijk bij het uitwerken van een programma van eisen en het opstellen van de begroting bleek er een exploitatiekort. Dit werd opgelost door aan de Prinsengrachtzijde een restaurant te plannen met een uitloop voor een terras naar het Amstelveld. Dit was dé ontbrekende schakel en daarmee was de exploitatie rond.

De uitwerking van de plannen kwam in het kort hierop neer dat in het lage rondlopende deel op circa 1.80 meter boven de begane grond van de kerk een verdiepingsvloer rondom de middenruimte zou worden aangebracht waar de kantoren van Stadsherstel zouden komen. Onder deze etage zou de kerkvloer worden verlaagd en ingericht als archief en berging, maar door de plannen voor het restaurant verdween 50%

van deze ruimte. Het middendeel, dat zijn oorspronkelijk hoogte zou behouden, werd volgens afspraak bestemd tot multifunctioneel gebruik.

De bijgebouwen rondom de kerk leken ruimte te bevatten voor een vijftal woningen. Het historische aspect van deze bijgebouwen werd door Monumentenzorg zeer hoog gewaardeerd. Daarom werd besloten om de huizen zoveel mogelijk in oude staat te handhaven. Toen tijdens de onderhandelingen met de exploitant van het restaurant werd besloten om de zogenaamde 'stal van Napoleon' niet te bestemmen tot woning, maar om deze bij het restaurant te trekken, verviel er één woning aan de Reguliersgrachtzijde. Zo ontstonden er dus drie woningen aan het Amstelveld en slechts één aan de grachtzijde.

*Bij de restauratie van de bijgebouwen werd achter het behang een 18e-eeuwse kast teruggevonden.
(Stadsherstel)*

Subsidies

De begroting sloot op 6,3 miljoen gulden voor zowel de restauratie van kerk en bijgebouwen, als voor de moderne inbouw. Vanwege het unieke karakter van het gebouw - een 17e-eeuwse houten noodkerk; het enig overgebleven voorbeeld in zijn soort te Amsterdam - besloot Monumentenzorg het normale subsidiepercentage van 60% te verhogen tot 80%: in feite de normale kerksubsidie. Daar Stadsherstel geen kerkelijke

instelling is, werd besloten het eigendomsrecht te splitsen. De Nederlands Hervormde Gemeente zou voorlopig juridisch eigenaar blijven en Stadsherstel zou het economische eigendom verwerven. Nadat op deze wijze alle subsidietechnische, juridische, economische en financiële obstakels waren opgeruimd, kon op 4 november 1986 de koopakte worden gepasseerd.

De zogenaamde 'Stal van Napoleon' in 1975. Een paard is er nooit gestald. Tot de restauratie was het een ontmoetingsruimte van de Amstelkerkgemeente. (Gemeentearchief Amsterdam)

Ongeveer een jaar voor het begin van de restauratie werd gestart met een tweetal onderzoeken. Dit werd mogelijk nadat de hervormde kerkgemeente was verhuisd naar het Mozeshuis naast de Mozes en Aäronkerk en de kritische basisgemeente van Huub Oosterhuis, die ook in de Amstelkerk bijeen kwam, naar het Lam op het Singel. Het eerste betrof een bouwhistorisch onderzoek door Monumentenzorg. Onder leiding van H.J. Zantkuijl hebben verschillende groepen studenten van de Technische Universiteit te Delft de skeletconstructie bestudeerd. Als één van de resultaten daarvan verscheen van de hand van Reinoud Hilhorst een 'Voorlopige reconstructie van de bouwhistorie'. Dit afstudeerproject bevat gedetailleerde gegevens over de complete bouwhistorie van de Amstelkerk. Daarnaast zijn andere studenten afgestudeerd op een restauratieplan voor de kerk. Aan de hand van hetzelfde programma van eisen kwamen tot uiteenlopende resultaten, waaronder zeer mooie plannen. Met name Marc van der Velde mag worden genoemd, die naast een goede invulling ook een prachtige maquette van de skeletconstructie heeft gemaakt. Tegelijkertijd werd onderzoek verricht door het Centraal Laboratorium naar de oorspronkelijke kleurstelling van de buitenkant van het gebouw aan de hand van een verticaal stuk beschieting uit 1670 en van het interieur van 1840. Tevens werd door de architect en de opdrachtgever de bouwkundige toestand van het gebouw onderzocht. Daartoe werd op verschillende plaatsen de binnenbetim-

mering verwijderd. Door optische inspectie en boringen in het hout van de stijlen werd getracht een indruk te krijgen van de staat waarin de skeletconstructie verkeerde. Op sommige plaatsen, vooral onder lekkende goten, werd zwamvorming waargenomen. Toch was de algemene indruk redelijk gunstig. Daarom werd er tijdens de onderhandelingen met de aannemer besloten de begrotingspost voor herstel van de skeletconstructie te halveren. Hoe fout dat was, zou achteraf blijken.

Na een moeizaam verlopen aanbesteding met een vijftal op het gebied van restauratie gespecialiseerde aannemers, kon uiteindelijk overeenstemming worden bereikt met Schakel & Schrale uit Amsterdam, een bedrijf met de nodige ervaring op het gebied van houtbouw. Een gespecialiseerde uitvoerder, de heer C. Louwen, die zijn sporen had verdiend bij het restaureren van molens, werd met de uitvoering belast. Op verzoek van Monumentenzorg werd een kostendeskundige, de heer H. Köhler uit Nieuw-Vennep, aangetrokken die de restauratie financieel zou begeleiden. In deze functie trad hij op als intermediair tussen opdrachtgever en Monumentenzorg.

de demontage meldde
gdi van de Nederlands
k te Amerongen met
e eiken kerkbanken en
gen overnemen om
gebouw te plaatsen.
de betrokken instanties
zoek voldaan.
an het orgel wordt in
andeld. Om diefstal van
komen werd het orgel
n de restauratie gede-
evoerd naar de werk-
op te Zaandam.

Het aanbrengen van de stalen pulspalen. (Stadsherstel)

lekkende goot. Indien zo'n lekkage niet snel wordt geconstateerd én verholpen, stijgt het vochtpercentage tot boven de 20% waarna het slechts wachten is op de komst van zwam. En die werd hier volop aangetroffen!

Het probleem voor de aannemer is dat deskundigen van mening zijn dat bij constatering van zwam al het zieke hout moet worden verwijderd plus aan beide zijden een meter gezond hout. Bij de skeletconstructie van de Amstelkerk zou dat, wanneer dit strikt zou zijn doorgevoerd, hebben geleid tot bijna 100% vervanging van alle houten onderdelen. Daarom werd besloten zeer zorgvuldig ieder onderdeel te onderzoeken en

alleen het zieke hout te vervangen. Het resterende hout is door het impregneerbedrijf Rentokil bespoten met een zwamdodend middel. De bestrijding van alle ongedierte en zwam is uitgevoerd in nauwe samenwerking met ir. A. van Merriënboer van de Nederlandse Organisatie voor Toegepast Natuurwetenschappelijk Onderzoek (TNO). Hij stelde voor iedere wand een 'rampenplan' op, aan de hand waarvan er is bespoten en geïnjecteerd. Bij het verwijderen van de beschieting van het bovendeel ontdekten we op elk constructieonderdeel oude telmerken. Deze merken waren bij iedere verbinding geplaatst op onderdelen die bij elkaar hoorden. Het skelet

*De skeletconstructie onder de dakgoot; volledig door zwam verteerd.
(Stadsherstel).*

dat elders was voorbereid en pasklaar gemaakt kon aan de hand van de tekens ter plekke simpel in elkaar worden gezet. Tegelijk met het repareren van de skeletconstructie werd onder in het gebouw een begin gemaakt met het aanbrengen van de stalen pulspalen voor de fundering van de nieuwe inbouw. Daaraan voorafgaand had onderzoek plaatsgevonden, waarbij was komen vast te staan dat de bestaande fundering nog in prima staat verkeerde. Er werd besloten om de fundering van de inbouw volledig gescheiden te houden van het bestaande gebouw om verschil in zetting op te kunnen vangen. Over de nieuwe palen werd een betonvloer gestort - ook weer gescheiden van de bestaande constructie - waarop de wanden van de inbouw konden worden gemetseld.

Nadat de winter was ingevallen werd er onder een noodkap doorgewerkt aan het herstel van de skeletconstructie. Lager, onder de rondlopende zakgoot, bleek de toestand ook veel slechter dan werd verwacht. Drie van de twaalf kolommen die het middendeel dragen moesten werden vernieuwd, evenals de liggende balken waarop de hele bovenbouw rust. Aan het totale herstel van de skeletconstructie is anderhalf jaar gewerkt. Toen was ongeveer 50% vervangen.

In januari 1990 kon worden gestart met de afbouw van de kerk en woningen. De kantoren en de middenruimte werden van elkaar gescheiden met puin. Met opzet is hier voor een glazen pui gekozen, zodat men staande in de open middenruimte, de structuur en de totale ruimte van de kerk rondom kan blijven waarnemen.

Amstelkerk te Amsterdam, monster AK 6. Pijler na 1840.
vraag: opbouw, pigmentidentificatie.
verfdwarsdoorsnede

9	12 μ	transparante witte laag.
8	21 μ	witte verflaag, fijn pigment.
7		zinkwit.
6	11 μ	grijzige laag.
5	30 μ	witte laag, fijn pigment.
4		zinkwit.
3	30 μ	lichtgrijze laag met wit pigment.
2	24 μ	lichtgrijze laag met wit pigment.
1	23 μ	lichtgrijze laag met wit pigment.
		loodwit.
	2.	witte laag met wit pigment. 35 μ .
		loodwit.
	1.	onvoll. witte laag met wit pigment.
		loodwit gemengd met krijt.

Een doorsnede van de verflagen op een pijler. (Onderzoek Centraal Laboratorium)

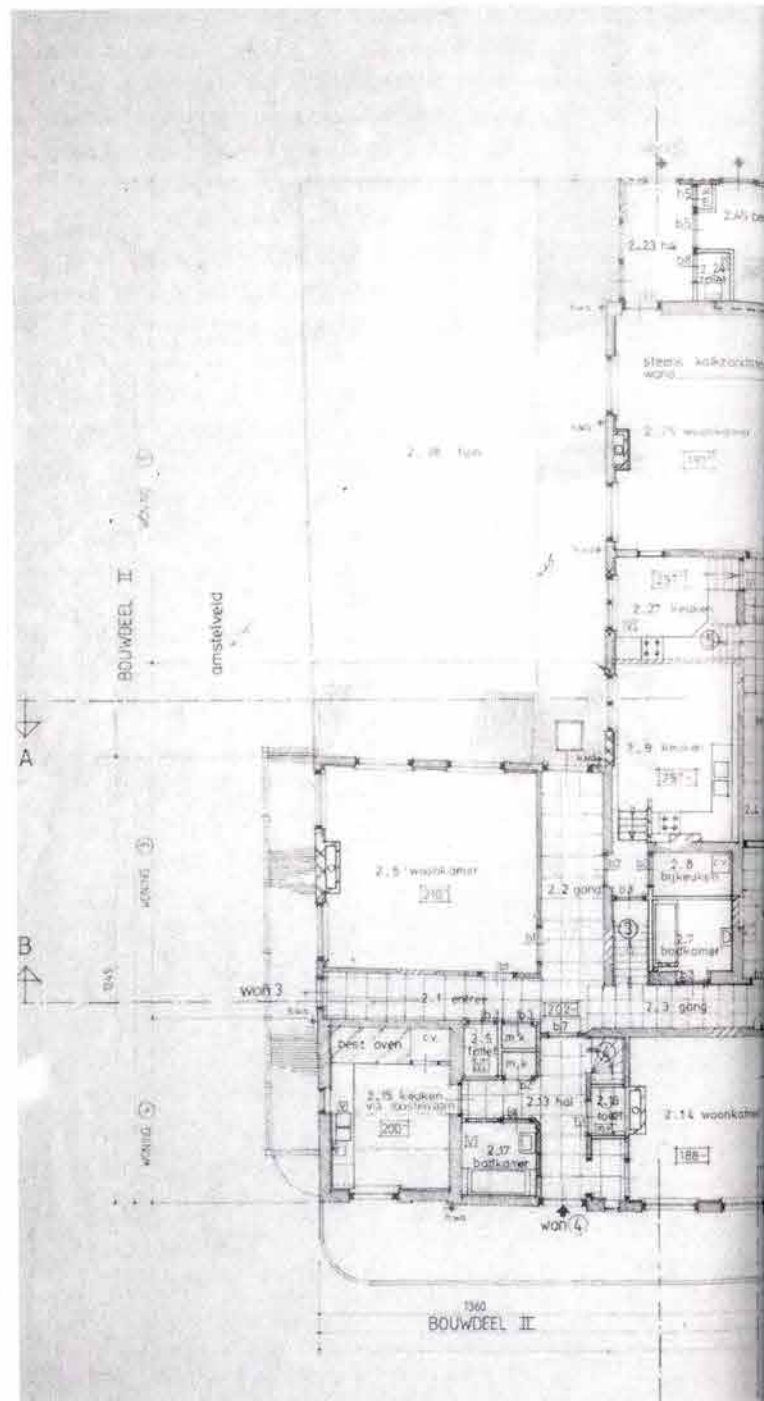
Het kleurenonderzoek dat voorafgaand aan de restauratie door het Centraal Laboratorium werd uitgevoerd, is reeds gememoreerd. Daarbij werd vastgesteld dat de oorspronkelijke verticale buitenbetimmering een baksteenrode kleur moet hebben gehad. In 1755 is deze betimmering gedeeltelijk vervangen door een horizontale beschieting. Op veel plaatsen werd de horizontale beschieting simpelweg over de verticale heen geslagen. Deze nieuwe beschieting kreeg een lichte Bentheimer kleur. De binnenkant van de kerk is tussen 1668 en 1840 nooit geschilderd geweest! Pas in 1840, toen de neogotische betimmering werd aangebracht, is het interieur voor het eerst geschilderd, in een roomachtig witte kleur. In de loop van 160 jaar is de binnenkant slechts vijf keer geschilderd. Vlak onder de laatst aangebrachte laag zat een grijs witte laag die bij de restauratie als uitgangspunt werd genomen. Samen met de kleurendeskundigen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg werd deze kleur vastgesteld. Bij de modernisering van 1840 had de kerk een wit geschilderd plafond van gespannen doek gekregen. In 1892 heeft men hieronder nog een stucplafond aangebracht. Dit stucplafond is weer wit geschilderd terwijl de rozetten zich in een grijzige tint aftekenen.

te krijgen. Het handha-
ekstoel bleek niet nodig
lerne liturgie hiervan
geen gebruik meer wordt
noordwest hoek van de
deel van de voor archief
nte omgebouwd tot con-
zodat er gedurende de
aderruimte beschikbaar
dagelijks gebruik van de
e werd een beheerder aan-

eeft de hervormde ge-
anuari 2005 de Amstel-
aten. Vanwege de kosten
kleinere groep gelovigen
gen, werd besloten de
meente op te heffen.

Direct na het bekend worden van de plannen van Stadsherstel voor de Amstelkerk stonden diverse brouwerijen op de stoep die van de horecaplannen hadden vernomen. Nadat er met één van hen als huurder overeenstemming was bereikt, ging men op zoek naar een exploitant. Dit bleek aanmerkelijk moeilijker en het duurde tot december 1989 voordat deze was gevonden. Toen moesten in ijltempo indelingsplannen worden ontwikkeld om in de pas te blijven lopen met de restauratie van de rest van het gebouw. Op 1 juni 1990 opende dit café-restaurant, 'Kort-Culinair', haar deuren. Het restaurant is vanwege geluidsoverlast en eisen van de brandweer als een gesloten betonnen doos in de ruimte geplaatst. Vanuit de eetgelegenheid zijn naar de middenruimte dubbele deuren gemaakt, zodat er bij vergaderingen, recepties en andere evenementen een mogelijkheid tot catering aanwezig is.

*Bouwtekening van de
begane grond.
Begane grond en
middenruimte hebben
een multifunctioneel
karakter gekregen.
(Architectenbureau
Prins)*

De derde klokkestoel! (Architectenbureau Prins)

Klokkenstoel

De kerk heeft een klokkenstoel gehad, die op de prent van Fouquet uit circa 1770 duidelijk zichtbaar is. In 1842 is deze verwijderd, waarschijnlijk omdat het hout verrot was. De klok is toen als oud metaal verkocht. In 1970 - het kwam reeds ter sprake - was besloten om bij het 300-jarig bestaan van de kerk de klokkenstoel terug te brengen. Aan de hand van de prent van Fouquet werd door het architectenbureau Prins de oude stoel nagemaakt. Deze bleek echter een zodanig zware belasting voor de constructie van het gebouw te zijn dat de kerk bij het luiden voelbaar in beweging kwam. De klok werd daarom al snel niet meer gebruikt.

Bij de restauratie bleek dat de hoofdstijl van 30x30cm uit 1970, waaraan de klok was opgehangen, reeds voor de helft was doorgerot. In twintig jaar tijd! Daarom werd er een nieuwe klokkenstoel gemaakt, de derde! De hoofdstijl is toen iets korter gemaakt en kreeg een extra schoor naar de goot, waardoor trilling tot een minimum wordt gereduceerd. Tevens wordt de klok nu elektrisch geluid, wat uiteraard een veel regelmatigere beweging tot gevolg heeft. In plaats van Amerikaans grenen is gekozen voor een soort hardhout dat ook in de waterbouw wordt toegepast, namelijk Bilinga.

spect speelde bij de
el minder een rol. Het
in een galerij kwam in
kerken over het algemeen
tegebrek en wat dat
in de Amstelkerk aange-
daar goed bij aan.
eft nadrukkelijk het karak-
gevoegd onderdeel gekre-
geheel los van het gebouw.
euw werd ingebracht, is
areerd van de bestaande
aande gebouw is geen
laan. Dat werd slechts
pnieuw in goede staat
neorie is de inbouw over
er geheel te verwijderen.
enoeg zal bij brand echter
uw overblijven.)
er is op harmonische wijze
ctioneel gebouw tot stand
veel Amsterdammers
unnen maken. De midden-
onds en in de weekenden

Ik nu hoop tot deze
kerk ons gediend zal
worden ten bate der arbeiders
het geluk der menscheit
en bestrijding van
Doornen

29 Febr. 1852

Deze briefjes en diverse andere notities zijn
tijdens de restauratie gevonden.
(Stadsherstel)

Op den Eersten Mei
Anno 1850.
is een begin gemaakt
met de inwendige be-
timmering van de
Amstelkerk.

Zijnde
Architect
P. J. Hamer
Aannemers.

P. Baay
en
P. Baay junior

nd van de middenruimte werd in één van de
n fles gevonden met een aantal briefjes met de
ende opschriften. Daarnaast waren op talrijke
sten aangebracht. Hierdoor is de gehele onder-
iedenis van het interieur in de 19e eeuw aflees-
e het genoemde nut voor de bouwhistoricus, is
n een halve eeuw bouwvakkers te traceren.

erk schoongemaakt en gewit door Johan
bosch en Gerrit Riechman stucadoors - 3 weken
Martens- Philippus Mahler en Gerardus Franken
ers Basen Edema & Kaan - 8 week. Grunthe Ryk
erman - Baas P. Baaij in 't Jaar 1872. (briefje)
kerk schoongemaakt door Johan Rudebusch en
r stucadoors - Baas Martens gewerkt 8 dag -
riefje)

k gewit door de stucadoors Beekman en Fouwe
de Wed. J.G. Hartman en Zoon. den 3 juni
riefje)

uari. Van doek plavond gemaakt gestukadoord
d door K.T. Ende. B.J. Lammens. J. de V.

De Amstelkerk in januari 1991 gezien vanuit Prinsengraecht 762^{III}. (Nick Bijvoet en Mariëtte Kemme)

herstel **Lidmaatschap**

ratie- U kunt de werkzaamheden van Stads-
herstel Amsterdam steunen door een
rgt er lidmaatschap van de Vereniging Vrien-
r ande- den van Stadsherstel. Een lidmaatschap
ankjes kost (minimaal) € 25,- per jaar. Als
ing vriend ontvangt u drie keer per jaar een
. De nieuwsbrief over de activiteiten van
ij aan Stadsherstel. Daarnaast organiseert de
in- vereniging ieder jaar een stadswandeling
en een rondvaart langs projecten van
Stadsherstel. Bovendien is er in aanslui-
7. ting op de jaarlijkse ledenvergadering
een diaprojectie te zien over de in dat
che jaar opgeleverde panden, restauraties in
uitvoering en de bijdragen van de
vereniging aan die restauraties.
rt al Om lid te worden, kunt u gebruik
het maken van het aanmeldingsformulier
ar dat u in deze nieuwsbrief aantreft,
met of u kunt contact opnemen met de
dsher-

Colofon

Nieuwsbrief nr. 59, januari 2006

Een speciale uitgave van de Vereniging Vrienden van Stadsherstel Amsterdam. Gewijzigde herdruk van *De Amstelkerk. Anno 1670*. Deze publicatie werd in 1990 uitgegeven ter gelegenheid van de restauratie van de Amstelkerk en de ingebruikname ervan als kantoor van Stadsherstel.

Redactie eerste uitgave

drs. S.A.C. Dudok van Heel

Redactie heruitgave

drs. Peter Prins

Vormgeving en productie heruitgave

Joh. Enschedé Amsterdam

Vereniging Vrienden van Stadsherstel

Bestuur

ir. J.D. Doets, voorzitter
mr. R.J.C. van Helden,
secretaris/penningmeester
mw. dr. W.Chr. Pieterse
mw. D. van der Waerden
mr. H.J. Bunjes
G.J.A. van der Lugt
C.B.S. Reinders Folmer

Adres

Amstelveld 10
1017 JD Amsterdam
tel: (020) 52 000 75
fax: (020) 638 20 40

Postbank

56 59 267

Amstelveld 10, 1017 JD Amsterdam